

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחוץ-מגזרי: המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

ירון זילברשטיין* ויעל עפרון**

א. מבוא. ב. רקע עיוני; 1. השכלה גבוהה בקרב המגזר הערבי בישראל; 2. השכלה גבוהה כמקור להעצמה אישית וחברתית; 3. התפקיד התרבותי של המשפט ולימודי המשפט; 4. למידה בסביבה רב-תרבותית. ג. מתודולוגיה; 1. מטרת המחקר; 2. שיטת המחקר; 3. משתתפי המחקר; 4. מהלך המחקר. ד. ממצאים; 1. הבחירה בלימודי משפטים; 2. חוויות לימודים במכללה, לאור הרכב האוכלוסייה בכיתה; 3. יחסם של הסטודנטים לחברת המוצא; 4. לימודי המשפט מסייעים לשינוי אישי וחברתי. ה. דיון ומסקנות. ו. סיכום

א. מבוא

שנות התשעים של המאה הקודמת סימנו מהפכה של ממש בתחום הוראת מקצוע המשפטים בישראל. עד לתקופה זו נלמד מקצוע זה בישראל באוניברסיטאות בלבד. תנאי הקבלה הגבוהים מנעו מרבים ללמוד משפטים בארץ, ופתחו פתח לתנועה ערה של סטודנטים ללימודי המקצוע בחו"ל. בשנות התשעים הוקמו בתי ספר למשפטים בכמה מכללות פרטיות בישראל, ובשנת 2005 החליטה המועצה להשכלה גבוהה לאפשר למכללות ציבוריות מהפריפריה (בצפון ובדרום) להגיש בקשות לפתיחת תכנית ללימודי משפטים.¹

* דוקטור, חבר סגל ההוראה בבית הספר למשפטים המכללה האקדמית צפת.
** עורכת דין, דוקטורנטית בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים; חברת סגל ההוראה בבית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת.
1 המועצה להשכלה גבוהה העשירית קובץ החלטות עקרוניות: 2002-2007, 160 (מרץ 2007).
www.che.org.il/download/files/חלטות_עקרוניות_10קובץ.pdf (נבדק לאחרונה ב-2.6.2014).

מקצוע המשפטים נתפס כמקצוע מבוקש מבחינה חברתית, וככזה, הנושא עמו הן יוקרה מעמדית והן ידע רב והעשוי לשמש את הסטודנט והסטודנטית בתחומי המשפט הפרטי-היומיומי, ובגיבוש השקפת עולם ודרכי פעולה בתחומי המשפט הציבורי. שני תחומי משפט אלה חשובים לכל אזרח באשר הוא, ובמיוחד לאזרחים בני מיעוטים במדינה דמוקרטית, אשר שדה המשפט עשוי לשמש להם כלי מרכזי לשמירה על זכויותיהם ולמגוון מטרות נוספות.

בית הספר למשפטים במכללת צפת מרכז לתוכו מגוון רחב של סטודנטים משלל תרבויות ורקעים: חילוניים, דתיים וחרדים, יהודים וערבים, מוסלמים נוצרים ודרוזים, גברים ונשים, צעירים ומבוגרים. גם סגל המרצים במכללה משקף את הגיוון החברתי הישראלי, ומורי ומורות בית הספר למשפטים כוללים יהודים דתיים וחילוניים, עירוניים ובני קיבוצים ומושבים, מוסלמים ודרוזים. כיתת הלימוד בבית הספר משולה למיקרוקוסמוס של החברה הישראלית על כל גווניה. אווירה זו יוצרת הן למידה פעילה וסבילה של תרבות האחר והן העמקה בעולמו הנורמטיבי והערכי של הסטודנט עצמו.

במקום אחר² עמדנו על מאפייני סטודנטים בבית הספר למשפטים במכללת צפת כ"סוכני שינוי"³. מדובר במחקר אשר נערך בקרב כלל הסטודנטים למשפטים במכללה, ללא הבחנה בנוגע למוצאם. אולם בעיבוד תשובות המשתתפים לשאלונים מצאנו ייחודיות בהתייחסותם של רבים מהנשאלים מהמגזר הערבי לשאלות שהוצגו בפניהם. במאמר זה ננסה לאפיין מגמות מרכזיות המובילות סטודנטים מהמגזר הערבי ללימודי משפטים במכללת צפת, ובדרכי הפעולה שהם היו רוצים לנקוט כעורכי דין בהמשך. הנחת המוצא של מחקר זה היא כי הסטודנטים באים מעולם מסוים של ערכים ונורמות, המבטא לעתים נרטיבים של מיעוט, ובהמשך הם ממקדים את פעילותם המקצועית והחברתית בחברת המוצא או בחברה דומה לה. המחקר שלפנינו מבקש לבדוק אילו מאפיינים בלימודי המשפטים (קורסים מסוימים, קליניקות וכו') יצרו שינויים, דגשים וכדומה בעולם ערכי ונורמטיבי זה,

2 ירון זילברשטיין ויעל עפרון "על סטודנטים למשפטים כ'סוכני שינוי' – המקרה של בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת" אקדמיה קהילה: נקודת מבט פדגוגית ביקורתית (דפנה גולן ודליה מרקוביץ עורכות, בשיפוט).

3 המושג "סוכן שינוי" (change agent) שאוב מתחום החינוך ומוגדר במילון המושגים של Individuals or groups who attempt to change, aid in its accomplishment, or help to cope with it כד: ERIC (Institute of Education Sciences). השימוש שאנו מבקשים לעשות במושג "סוכן שינוי" ברשימה זו מתייחס לנכונותם של סטודנטים למשפטים להשפיע על החברה שבה הם חיים, באמצעות הכלים המשפטיים והתובנות האקדמיות שהם רכשו בתקופת לימודיהם.

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחץ-מגזרי:
המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

ובאילו תחומים מעוניינים סטודנטים אלו לשמש כסוכני שינוי בתחומם בהמשך דרכם.

שיעורנו כי הסטודנטים הערבים ייחסו את המוטיבציה ללמוד משפטים לתחושת שליחות או אחריות חברתית כלפי חברת המוצא שלהם. עוד שיעורנו כי הסטודנטים הערבים בבית הספר יצפו למצוא בלימודי המשפטים כלים מעשיים להובלת השינוי החברתי אשר יבטיח להם, למשפחתם ולמגזר בכללותו את הניעות החברתית המיוחלת. השערות נוספות אשר ציפינו לאשש במחקר זה נגעו למפגש בין תלמידי המגזר הערבי ובין התלמידים היהודים. המחקר, בהקשר של הסטודנטים הערבים, מבקש לבחון כיצד משפיעה זהותם הערבית של סטודנטים אלו על חוויית הלמידה שלהם. עוד מגלה המחקר את ההשפעה ההדדית של זהות הסטודנטים באשר לתפיסתם את המשפט והשפעותיו החברתיות. שאלה מרתקת בהקשר זה נוגעת למעמדו של המנהג בעל האופי המסורתי בחברה הערבית אל מול מעמדם של החוק והפסיקה, הנתפסים ככאלה המסוגלים להניע ולהעצים תהליכי שינוי במגזר ומחוצה לו.

המחקר הוא מחקר איכותני המתבסס על שאלונים פתוחים שמילאו המשתתפים. סוג המחקר הוא מחקר אתנוגרפי הבוחן את נקודות המפגש (לחיוב או שלילה) שבין התרבות והחברה שממנה בא הסטודנט ובין העולם המשתקף לו בלימודי המשפטים במכללה האקדמית צפת.

ב. רקע עיוני

1. השכלה גבוהה בקרב המגזר הערבי בישראל הרכבו האתני של הגליל⁴ הכולל תושבים יהודים, מוסלמים, דרוזים ונוצרים, משתקף באוכלוסיית הסטודנטים

4 לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בסוף שנת 2009 אכלס מחוז הצפון כ-17% מאזרחי ישראל, והיווה את השלישי בגודלו אחרי מחוז המרכז ומחוז תל-אביב. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הפרופיל הדמוגרפי 2009 (2009). www.cbs.gov.il/population/demo_prop09.pdf (נבדק לאחרונה ב-2.6.2014).

לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, נכון ליוני 2010 כ-44% מתושבי מחוז הצפון הם בני הדת היהודית. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מפקד האוכלוסין 2008, 1 (2008). www.cbs.gov.il/www/mifkad/mifkad_2008/profiles/rep_h_200000.pdf (נבדק לאחרונה ב-2.6.2014).

לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בסוף שנת 2011 אכלס מחוז הצפון כ-37% מבני הדת המוסלמית בישראל, והיווה את מקום ריכוזה הגדול ביותר של האוכלוסייה המוסלמית בישראל. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הודעה לעיתונות: האוכלוסייה המוסלמית בישראל – נתונים לרגל חג הקורבן 2 (2012). www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201211289 (נבדק לאחרונה ב-2.6.2014).

בבית הספר למשפטים בצפת. על פי נתוני הרישום של המכללה,⁵ האוכלוסייה הלא-יהודית בכיתות הלימוד היא כשליש מהלומדים בבית הספר למשפטים, וכמחצית מתלמידי המכללה כולה.⁶ אף שההבדלים הדתיים והתרבותיים בין האוכלוסיות השונות רבים ומגוונים ברוב היבטי החיים, מצאנו לנכון לאמץ את ההבחנה הפשטנית הקיימת בחברה הישראלית בין האוכלוסייה היהודית, שהיא אוכלוסיית הרוב במדינה,⁷ לאוכלוסייה הערבית בכללותה, ולעמוד על מאפייני הסטודנטים למשפטים בני האוכלוסייה הלא-יהודית כקבוצת-אוכלוסייה נפרדת.⁸

על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, נכון לסוף שנת 2010 כ-81% מהאוכלוסייה הדרוזית בישראל התגוררה במחוז הצפון. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הודעה לעיתונות: האוכלוסייה הדרוזית בישראל – לקט נתונים לרגל חג הנביא שועיב 2 (2012).
www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201211102
(נבדק לאחרונה ב-2.6.2014).

לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, נכון לסוף שנת 2011 כ-71% מהנוצרים הערבים בישראל מתגוררים במחוז הצפון. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הודעה לעיתונות: הנוצרים בישראל – לרגל חג המולד – 25.12.2012, 2 (2012).
www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201211349
(נבדק לאחרונה ב-2.6.2014).

5 38% מתלמידי בית הספר למשפטים בשנת הלימודים התשע"ג הם ערבים. לשם השוואה, שיעורם של התלמידים הערבים בחוג לסייעוד הוא 73% מכלל תלמידי החוג. הקבצים התומכים בנתונים אלו, הם חלק מתייעוד פרטי התלמידים הרשומים ללימודים במכללה האקדמית צפת, ומצויים בידי הכותבים.

6 אנו מעריכים כי העובדה ששיעור הסטודנטים אשר שפת אמם אינה עברית נמוך יותר בבית הספר למשפטים משיעורו בחוגים אחרים במכללה בשל דרישות השליטה בשפה העברית הנדרשות כתנאי לקבלה ללימודים בבית הספר למשפטים.

7 לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, נכון לאפריל 2012 מהווים היהודים כ-75% מכלל אוכלוסיית ישראל. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הודעה לעיתונות: ערב יום העצמאות ה-64 למדינת ישראל – כ-7.881 מיליון תושבים 2 (2012).
www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201211106
(נבדק לאחרונה ב-2.6.2014).

8 ברשימה זו, המתמקדת בערביי ישראל הלומדים בבית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת, נשתמש במושג "אתניות" במובנו התרבותי. כל תלמידי המכללה הם אזרחים ישראלים, אולם השתייכותם הדתית, הלאומית והתרבותית אינה אחידה. אנו מבקשים להדגיש כאן את המאפיינים התרבותיים של הקבוצות השונות, במיוחד בנוגע לשפתן, לערכיהן הקהילתיים ולמעמדן החברתי. מסיבה זו אנו מתייחסים כאן למשתתפים במחקר המוזכר לעיל בה"ש 2 לשתי קבוצות מובחנות מבחינה אתנית – בני המגזר הערבי, מחד, החולקים שפה, תרבות קהילתית וסטטוס חברתי כמיעוט בישראל (אף אם דתם שונה); ובני המגזר היהודי, מאידך, החולקים אף הם שפה, ערכים ומעמד חברתי כקבוצת רוב במדינה. חשוב לנו לציין כי אין בהכללה גסה זו כדי ללמד על יחס סטראוטיפי או כדי לשטח את המאפיינים הייחודיים של האינדיבידואלים בכל קבוצה, ומטרתה היחידה היא רטורית, לצורך ניתוח ממצאי מחקרנו.

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחץ-מגזרי:
המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

הבחנה פשטנית זו נתמכת בעובדה שמאפייני התשובות והנושאים אשר עלו בתשובות לשאלונים של בני העדות הלא-יהודיות השונות היו דומים, ואילו חלק מנושאים ומאפיינים אלו נעדרו מתשובותיהם של המשתתפים היהודים. ערביי ישראל הם מיעוט אתני ודתי במדינת ישראל, וככאלו נחשבים בקרב חוקרים מסוימים כאוכלוסייה מוחלשת, הסובלת ממדיניות מתמשכת של הפליה.⁹ היבט אחד של הפליה זו בא לידי ביטוי בנגישותה של אוכלוסייה זו להשכלה גבוהה. גם לאחר הגברת הנגישות להשכלה הגבוהה בסוף המאה הקודמת, ניתן לראות כי אף על פי שהגידול בשיעור הערבים בקרב הסטודנטים גדל בהתמדה, עדיין לא צומצם הפער בין שיעורם באוכלוסייה לשיעורם באקדמיה. בשנת הלימודים תשע"א, למשל, רק כ-9% מבוגרי התואר הראשון בישראל היו ערבים.¹⁰ דהיינו, באותה שנה שיעור הערבים בעלי התואר הראשון היה פחות ממחצית משיעורם באוכלוסייה הכללית בישראל¹¹ ופחות מרבע משיעורם באוכלוסיית הגליל.¹² מצופה היה, בחברה שוויונית יותר, למצוא מתאם בין שיעור הערבים בקרב האקדמאים בישראל לבין שיעורם בקרב כלל האוכלוסייה.

זו גם ההבחנה המקובלת בסקרים אשר עורכת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הבחנה בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית, ללא הבחנה דתית בתוך המגזר הערבי. ראו כדוגמה את החלוקה של "קבוצות אוכלוסייה" בלוח המפלח את הסטודנטים בהשכלה הגבוהה בישראל בשנת 2012: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה -סטודנטים באוניברסיטאות, במכללות אקדמיות ובמכללות אקדמיות לחינוך, לפי תואר, מין, גיל, קבוצת אוכלוסייה ומחוז מגורים שנתון סטטיסטי לישראל 2012 (2012). www.cbs.gov.il/shnaton63/st08_56.pdf (נבדק לאחרונה ב-2.6.2014).

9 לתיאור כללי של מדיניות מפלה כלפי האוכלוסייה הערבית בישראל ראו למשל: אהרן ליש הערבים בישראל: רציפות ותמורה (1980); IAN LUSTICK, ARABS IN THE JEWISH STATE: (1980); ISRAEL'S CONTROL OF A NATIONAL MINORITY (1980); בניעות החברתית ראו: Barbara S. Okun & Dov Friedlander *Educational Stratification among Arabs and Jews in Israel: Historical Disadvantage, Discrimination, and Opportunity* 59 POPULATION STUDIES: A JOURNAL OF DEMOGRAPHY 163 (2005); Andre Elias Mazawi, *Palestinian Arabs in Israel: Educational Expansion, Social Mobility and Political Control* 24 COMPARE: A JOURNAL OF COMPARATIVE AND INTERNATIONAL EDUCATION 277 (1994).

10 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה - מקבלי תארים מאוניברסיטאות, מהאוניברסיטה הפתוחה, ממכללות אקדמיות וממכללות אקדמיות לחינוך, לפי תואר, מין, גיל וקבוצת אוכלוסייה שנתון סטטיסטי לישראל 467 (2012). www.cbs.gov.il/shnaton63/st08_63.pdf (נבדק לאחרונה ב-2.6.2014).

11 שיעור האוכלוסייה הלא-יהודית בישראל הוא 25%. לעיל ה"ש 7.

12 שיעור האוכלוסייה הלא-יהודית בגליל הוא 46%. לעיל ה"ש 4.

בפרק זה נבקש לעמוד על התאוריות המאפשרות להסביר את השפעתה של ההשכלה הגבוהה על האוכלוסייה הערבית בישראל. בתוך כך נבחן את מקומם של המשפט ולימודי המשפטים בהקשר חברתי-תרבותי, ואת הרעיונות העשויים להסביר את הבחירה בתחום לימוד זה. כמו כן, נעמוד על האתגרים הכרוכים בשילובה של אוכלוסיית הערבים בלימודי משפטים באקדמיה הישראלית, ועל האופן שבו למידה והוראה בסביבה רבת-תרבותית משפיעה על אוכלוסייה זו.

2. השכלה גבוהה כמקור להעצמה אישית וחברתית
 הקשר בין השכלה למעמד חברתי נחקר רבות במאה הקודמת. בורדייה, מהסוציולוגים המשפיעים ביותר, טען כי החינוך משמש את הקבוצות הדומיננטיות לשעתוק המודל הקיים ולהנחלת ערכיה של הקבוצה הדומיננטית, וכך נשמר המבנה החברתי הקיים.¹³ האקדמיה נתפסת מבחינה חברתית כמנגנון היוקרתי ביותר המופקד על חינוך והשכלה. היא משמשת כרטיס כניסה להגמוניה החברתית, ומאחר שהיא נשלטת בידי הגמוניה זו, מתקשות אוכלוסיות בשוליה החברה לחדור אליה. גודסון (Goodson), סוציולוג בולט נוסף אשר נסמך על הנחות אלו, מראה במחקריו כיצד צובר מקצוע כלשהו מעמד חברתי באמצעות האקדמיה. הממצאים שחושף גודסון במחקריו מוכיחים כי מעמדו האקדמי של תחום כלשהו קשור בקשר הדוק למשאבים המוקצים להוראתו ולשיקולים בבחירתו כמקצוע (הכנסה פוטנציאלית, מוביליות חברתית וכדומה).¹⁴

מהפכת הנגישות להשכלה הגבוהה שהתרחשה בישראל בשנות ה-90 פתחה את דלתות האקדמיה לאוכלוסיות אשר בעבר הודרו ממנה. פרופ' אמנון רובינשטיין, אשר כיהן כשר החינוך בתקופה שבה יושמה רפורמה מקיפה אשר אפשרה הקמת מכללות רבות ברחבי הארץ, צוטט באומרו:

"לא רק שאני לא מצטער על פתיחת המכללות, אני גאה בזה. בגלל הצעד הזה אלפי ישראלים, בעיקר מהשכבות הנמוכות, זוכים להשכלה גבוהה. אילולא הקמת המכללות היו לנו 100 אלף סטודנטים פחות [...] אומרים 'פעם היו אוניברסיטאות'. פעם 2% מהאוכלוסייה הגיעו לאוניברסיטאות. אולי הייתה

Pierre Bourdieu, *The Forms of Capital*, in HANDBOOK OF THEORY OF RESEARCH 13
 .FOR THE SOCIOLOGY OF EDUCATION 241 (John C. Richardson ed. 1986)
 IVOR F. GOODSON, THE CHANGING CURRICULUM: STUDIES IN SOCIAL CONSTRUCTION 14
 .(1997)

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחוץ-מגזרי:
המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

רמה גבוהה, אבל זו רמה של אליטה מצומצמת, ואנחנו לא רוצים חברה כזאת אליטיסטית. אנחנו רוצים חברה דמוקרטית עם שוויון הזדמנות"¹⁵.

רפורמה זו הפכה את התואר הראשון לתנאי סף כמעט לכל קהילייה מקצועית, כפי שהייתה בעבר תעודת הבגרות. מאז, היתרון היחסי שמבקשים הסטודנטים לרכוש על פני מתחריהם הפוטנציאלים בשוק העבודה הוא תואר ראשון יוקרתי. ניתוח הביקוש ללימודים אקדמיים בישראל מלמד כי המוטיבציה של רוב התלמידים היא לרכוש מקצוע ופחות להרחיב השכלה כללית, וכי לימודי המשפטים נתפסים כמקצוע יוקרתי, ועל כן – מבוקש.¹⁶

ניתן למצוא בחזית החברה והמשטר אנשים בעלי השכלה משפטית המעצבים את סדר היום הציבורי, ומקובל בעולם לראות בלשכות עורכי הדין וביושבים על כס השיפוט את האליטה החברתית.¹⁷ זו גם התפיסה המקובלת בישראל: "משפטנים הם חלק מן האליטה החברתית", קבע פרופ' יצחק זמיר,¹⁸ ובכך ביטא בגלוי את ההנחה הסוציולוגית כי רכישת מעמד חברתי עוברת דרך רכישת תואר יוקרתי. תפיסה רווחת היא כי לימודים לקראת התואר במשפטים מחייבים הקצאת משאבים רבה, אך עשויים לספק הכנסה גבוהה והשתלבות פוטנציאלית בעמדות השפעה בסיומם. משום כך נחשב התואר במשפטים כתואר יוקרתי.

מאז שנות השבעים של המאה הקודמת חקרו תאורטיקנים של החינוך את הקשר בין רכישת ידע לבין הבניית זהות. במחקרים אלו נמצא כי סטודנטים בקרב

15 אלה לוי-וינריב "אמנון רובינשטיין: 'פיצול תפקיד היועץ המשפטי לממשלה הוא הכרחי – מזוז הוא כמו לואי ה-14'" גלובס 12.11.2009. www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000513345 (נבדק לאחרונה ב-2.6.2014).

16 נוגה דגן-בוזגלו הזכות להשכלה גבוהה בישראל: מבט משפטי ותקציבי 34 (2007).

17 ANTHONY T. KRONMAN, THE LOST LAWYER: FAILING IDEALS OF THE LEGAL PROFESSION 1 (1995).

18 "החינוך המשפטי בישראל" המשפט ב 3, 9 (1993).

אוכלוסיות בשולי החברה עשו שימוש פוליטי בכישורי אוריינות לצורך העצמתם כפרטים וכקבוצה.¹⁹ דהיינו, לידע ולמיומנויות שנרכשו באקדמיה נמצא תפקיד רחב יותר מאשר השכלה או הכשרה מקצועית. הם שימשו גם למימוש הפוטנציאל האינטלקטואלי, הכלכלי והחברתי הטמון בסטודנטים, והניעו אותם להוביל שינוי בקהילות המוצא שלהם.

מחקרים ספציפיים יותר בחנו את רכישתה של ההשכלה הגבוהה כמקור כוח למיעוט הערבי בישראל וכמוצא לקידום אישי.²⁰ בדומה לאוכלוסיות מוחלשות ברחבי העולם, גם המיעוט הערבי מצא באקדמיה מכשיר להעצמה ולמוביליות חברתית. במחקר שנערך בקרב סטודנטיות ערביות באוניברסיטה העברית, מזהה ארדרייך (Erdreich)²¹ פרקטיקות של שימוש בידע ובהכשרה האוניברסיטאית ככלי להעצמה עצמית, כמקור לעיצוב מחדש של זהות וכאמצעי לשיפור מעמדן החברתי.²² פרקטיקות דומות נמצאו גם במחקר שנערך בקרב סטודנטים עולים מברית-המועצות לשעבר.²³ אנו מסיקים מכך כי הלימודים האקדמיים עשויים לסייע לסטודנט הנמנה עם אוכלוסייה מוחלשת לפרוץ את תקרת הזכוכית אשר הציבה ההגמוניה מעל לראשו, ומסייעים לו בניסיון להצטרף להגמוניה זו. יתרה מזו, השפעתה של ההשכלה הגבוהה אף פורצת את גבולות המתחם האישי והמשפחתי. מחקרה של ארדרייך אף מצביע על שינוי בתפקיד החברתי שקיבלו על עצמן בקהילותיהן הנשים המשכילות שאותן חקרה, בעקבות רכישת השכלתן הגבוהה.²⁴ מחקרים אלו מאששים את ההיפותזה בדבר חשיבותה הקריטית של ההשכלה הגבוהה למיצוב ולשיפור מעמדו החברתי של הסטודנט הערבי בישראל.

- 19 לטקסטים מרכזיים בנושא זה ראו למשל: PAULO FREIRE, PEDAGOGY OF THE OPPRESSED (2005); PAULO FREIRE & DONALD MACEDO, LITERACY: READING THE WORD AND READING THE WORLD (1987); HENRY GIROUX, POSTMODERNISM, FEMINISM AND CULTURAL POLITICS: REDRAWING EDUCATIONAL BOUNDARIES (1991); IRA SHOR & PAULO FREIRE, A PEDAGOGY FOR LIBERATION: DIALOGUES ON TRANSFORMING EDUCATION (1987); BELL HOOKS, TEACHING TO TRANSGRESS: EDUCATION AS THE PRACTICE OF FREEDOM (1994).
- 20 מאג'ד אלחאג' השכלה גבוהה בקרב הערבים בישראל: מצב, צרכים והמלצות (1999).
- 21 Lauren Erdreich, Opening Identities of Change: Multiple Literacies of Palestinian Israeli Women at the University 60 (2003) (unpublished Ph.D. dissertation, Hebrew University of Jerusalem).
- 22 שם, בעמ' 202-203, 5-3.
- 23 Lauren Erdreich & Tamar Rapoport, Reading the Power of Spaces: Palestinian Israeli Women at the Hebrew University 18 CITY & SOCIETY 116, 142 (2006).
- 24 Erdreich, לעיל ה"ש 21, בעמ' 209-210.

היבט נוסף המייחד אוכלוסיות מסורתיות נוגע להשפעתם של שיקולים חברתיים ותרבותיים בבחירת תחום הלימוד ומוסד הלימוד. בניגוד לחברות מודרניות-מערביות, שבהן נהוג לראות בבחירה זו עניין אינדיבידואלי, בקרב האוכלוסייה הערבית החלטות אלו מתגבשות במקרים רבים באופן קולקטיבי. מחקרים מגלים כי המשפחה והסביבה החברתית ביישוב המוצא נוטלים חלק פעיל בבחירה ובקביעת חשיבות השיקולים השונים של הבחירה.²⁵ הבחירה בלימודי משפטים עולה בקנה אחד עם מגמות אשר הוצגו במחקרים על אודות בחירת תחומי הלימוד באקדמיה בקרב קבוצות שונות באוכלוסייה. ממצאי מחקרים אלו מגלים קשר בין מעמד חברתי-כלכלי לבין בחירת תחומי הלימוד, וחושפים העדפה ברורה לתחומי לימוד "יישומיים", המבטיחים תעסוקה משתלמת בסופם.²⁶ מגמות דומות התגלו ספציפית גם בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל, שבה מועדפים תחומי לימוד הנדרשים בשוק התעסוקה, מתוך תקווה למימוש פוטנציאל המוביליות החברתית.²⁷ ממצאיהם של מחקרים אלו יכולים להסביר את שיעורם הגבוה של הסטודנטים הערבים בלימודי מקצועות ההוראה והמקצועות הפארא-רפואיים.²⁸

- 25 דיראסאת - מרכז ערבי למשפט ומדיניות מסלול המכשולים: אתגרים וכיווני פעולה לשילוב מהותי של האזרחים הערבים במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל 15 (2011). (להלן: דיראסאת)
- 26 דגן-בוזגלו, לעיל ה"ש 16, וכן ראו שלמה גץ ויחזקאל דר "יכולת למידה ומיצב חברתי-כלכלי בהצבה ללימודי התואר הראשון בישראל" מגמות מה 696 (2008).
- 27 ח'אלד עראר וח'אלד אבו עסבה "השכלה ותעסוקה כהזדמנות לשינוי מעמדן של נשים ערביות בישראל" האקדמאים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל - סוגיות ודילמות (ח'אלד עראר וקוסאי חאג' יחיא עורכים) 73 (2008); מוהנד מוסטפא וח'אלד עראר "נגישות של מיעוטים להשכלה גבוהה: המקרה של החברה הערבית בישראל" ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה 3, 204 (ראסם חמאסי עורך, 2009).
- 28 לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנת הלימודים תשע"א שיעורם של הערבים במכללות האקדמיות לחינוך עלה על שיעורם באוניברסיטאות ובמכללות האקדמיות האחרות גם יחד. לעיל ה"ש 8. לשם השוואה, באותה שנה רק 13.5% מהסטודנטים היהודים לתואר ראשון למדו בתחום החינוך וההכשרה להוראה, בהשוואה ל-39.2% מקרב הסטודנטים המוסלמים שלמדו בתחום זה. שיעור הסטודנטים שלמדו בתחום מקצועות העזר הרפואיים בשנת הלימודים תשע"א, היה גם גבוה יותר בקרב הסטודנטים המוסלמים לעומת היהודים (10.6% בהשוואה ל-3.8%, בהתאמה). הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הודעה לעיתונות: האוכלוסייה המוסלמית בישראל - נתונים לרגל חג הקורבן 5 (2012). www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201211289 (נבדק לאחרונה ב-2.6.2014). מגמה דומה ניתן למצוא גם בנוגע לערבים הנוצרים. מכלל אוכלוסיית הסטודנטים לתואר ראשון בארץ למדו 4.6% בתחום מקצועות העזר הרפואיים, ולעומתם 10.2% מקרב הסטודנטים הנוצרים הערבים בחרו ללמוד תחום זה. לעיל ה"ש 4.

את היעדרם היחסי של סטודנטים ערבים מלימודי משפטים ניתן להסביר בכמה אופנים.²⁹ ראשית, על אף יוקרתו של מקצוע המשפטים, הוא אינו נתפס כמקצוע נוח להשתלבות בו. השיח הציבורי סביב הצפת המקצוע³⁰ גרם לירידות כלליות בביקושים ללימודי משפטים,³¹ ולתחושה כי קשה להתפרנס בו. מכאן שמעמדו כמקצוע נדרש בשוק התעסוקה נשחק, ועל כן הוא אינו מהווה מוקד משיכה לקבוצת האוכלוסייה הערבית.

שנית, המשפט כפרופסיה במדינת ישראל קשור בקשר הדוק עם שליטה בשפה העברית. מקובל לראות בשליטה בשפה העברית תנאי חשוב להשתלבות בשוק התעסוקה,³² אולם במקצוע עריכת הדין השליטה בעברית היא הכרחית ואין בלתה. רבים מבני האוכלוסייה הערבית, אף אם שליטתם בעברית המדוברת היא טובה,³³ אינם שולטים בשפה העברית במידה המאפשרת להם להתמצא בקלות בחקיקה, בפסיקה ובספרות הישראלית, המנוסחות ממילא בשפה גבוהה ולעתים אף

29 אנו נשענים על נתוני הרישום של בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת, המעידים על שיעור נמוך יחסית ללימודי משפטים בקרב האוכלוסייה הערבית, בהשוואה לשיעור רישום של ערבים לחוגים אחרים במכללה. גם מוסטפא ועראר, לעיל ה"ש 27, בעמ' 218 (לוח ד' 17), מדווחים על 237 תלמידי תיכון ערבים מתוך 9,164 אשר נרשמו לתואר ראשון במשפטים באוניברסיטאות בשנת הלימודים 2008-2009.

30 בטקס הסמכת עורכי הדין שהתקיים בדצמבר 2008 אמר יורי גיא-רון, ראש לשכת עורכי הדין באותה העת, כי בכוונתו "להמשיך ולעשות הכל כדי להקשות את הכניסה למקצוע". נורית רוט "יורי גיא-רון: הלשכה תקשה את הכניסה למקצוע" הארץ 16.12.2008. www.haaretz.co.il/misc/1.1367377 (נבדק לאחרונה ב-2.6.2014).

31 ראו את ההבדל באחוז השינוי השנתי בין הביקוש ללימודי משפטים (מ-4.7 בין תש"ס לתש"ע ל-2.2 בין תש"ע לתשע"א) לביקוש ללימודי רפואה ומקצועות העזר הרפואיים (מ-3.9 בין תש"ס לתש"ע ל-5.7 בין תש"ע לתשע"א). הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה - סטודנטים לתואר ראשון באוניברסיטאות, במכללות אקדמיות ובמכללות אקדמיות לחינוך, לפי תחום לימוד שנתון סטטיסטי לישראל 2012, 459 (2012). www.cbs.gov.il/shnaton63/st08_55.pdf (נבדק לאחרונה ב-2.6.2014).

32 נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מצביעים על כך ששיעור המועסקים משתנה בהתאם לרמת השליטה בשפה העברית. ככל שפוחתת השליטה בשפה, פוחת שיעור המועסקים. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הודעה לעיתונות: לקט נתונים מתוך הסקר החברתי 2011 בנושא שליטה בעברית ושימוש בשפות 5 (2013). www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201319017 (נבדק לאחרונה ב-2.6.2014).

33 שם, בעמ' 2. סקר שנערך בשנת 2011 מגלה כי בקרב הערבים, פחות ממחצית שולטים במידה "טובה מאוד", אך בסך הכול למעלה מ-60% מהם שולטים בעברית במידה "טובה" או "טובה מאוד". 17% מהערבים אינם קוראים כלל עברית, 8% נוספים שולטים בקריאה במידה מועטה. 12% מהערבים אינם מבינים כלל עברית, 8% נוספים מבינים בקושי.

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחץ-מגזרי:
המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

מסורבלת. כמו כן, יכולתם להתנסח בכתב בסגנון המשפטי הייחודי, אשר אינו קל גם לדוברי עברית רהוטה, מהווה אף היא קושי בלתי-מבוטל בתהליך ההשתלבות המקצועית בתחום המשפט.

3. התפקיד התרבותי של המשפט ולימודי המשפט

התפקיד אשר ממלא המשפט בחברה אינו אחיד בנוגע למכלול התרבויות.³⁴ הנחת המוצא שלנו רואה בהגמוניה הישראלית חברה מערבית-ליברלית, שבה למשפט תפקיד מרכזי בקידום ענייניו הכלכליים של הפרט. עם זאת, המשפט משמש גם כלי מרכזי בקידום אינטרסים חברתיים ובשינוי סדרי עדיפויות לאומיים. תפקידו של המשפט בחיים החברתיים קשור בחינוך ובעיצוב פני החברה. הוא מחנך לערכים מסוימים ומשמש כלי להשגת מטרות חברתיות ולשינוי חברתי.³⁵ השימוש ההולך וגובר בתפקידו הציבורי של המשפט בחברה הישראלית אף זכה בספרות לכינוי תופעת ה"משפוט" (judicialization).³⁶

בחברה הערבית בישראל גרמו תהליכי המודרניזציה לקיטוב בין שתי מגמות הנוגעות ליחסו של המגזר הערבי אל החוק והמשפט.³⁷ מחד, חל כרסום במעמדו של ראש החמולה, ועמו גם בסמכותו החברתית. חוקי המדינה וערכיה הליברליים הולכים ותופסים מקום רחב ועמוק יותר בהתנהלות החברה ופרטיה, ומותירים מקום מועט ומוחלש יותר למנהגים המסורתיים. מאידך, תחושת הניכור שחשים הפרטים במגזר הערבי בישראל כלפי המדינה, אשר נובעת משנים ארוכות של הפליה בתעסוקה, סכסוכי קרקעות ועוד, מכרסמת בתחושת המחויבות כלפי חוקי המדינה ומשפטתה. עם זאת, שתי מגמות אלו גורמות להעצמה של מקצוע עריכת הדין כמקצוע שביכולתו לסייע, באמצעות הידע המשפטי, ללקוחות בשמירה על זכויותיהם הן מול רשויות שלטוניות והן מול אזרחים פרטיים.

34 בתרבויות שונות קיים דגש שונה בנוגע לתפקיד המשפט בחברה. במשטרים טוטליטריים תפקידו העיקרי של המשפט הוא לכפות את רצון השליט ולהעניש את הסוררים, ואילו במשטרים דמוקרטיים המשפט מתמקד לרוב בשמירה על הסדר הציבורי באמצעות הסדרת דרכי יישוב הסכסוכים בין הפרטים בחברה. ראו אהרן ברק "שיטת המשפט בישראל – מסורתה ותרבותה" הפרקליט מ 197-217 (התשנ"ב). חשוב להדגיש כי גם במדינה דמוקרטית עולה שאלת סיווג תחומי המשפט הפרטי והציבורי ותכליותיו. ראו משה כהן-אליה "החירות והשוויון בראי החוק לאיסור הפליה במוצרים ובשירותים" עלי משפט ג 15, 28-35 (התשס"ג).
35 עומר שפירא תורת המשפט: פרקי מבוא 25 (2007).

36 יובל אלכשן זרים במשפט – נגישות לצדק בישראל 94 (2005); נטע זיו "עריכת דין בעידן גלובלי: מה צופן העתיד לעורכי דין" המשפט טו 9, 24 (2009).

37 גיב רונן נתונים על הפשיעה בחברה הערבית בישראל 5 (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2010).

התפקיד החברתי של המשפט מתבטא גם בתפיסות החברתיות כלפי מקצוע עריכת הדין. הקולות הקוראים לחברי הקהילה המשפטית לקחת אחריות לקידום אינטרסים ציבוריים ולא רק אינטרסים של חבריה³⁸ נשענים על שני רציונלים עיקריים. ראשית, יש לראות במשפט משאב ציבורי אשר יש להקצותו על פי עקרונות של שוויון והגינות.³⁹ שנית, הן דה פקטו והן דה יורה תלוי הציבור הישראלי בחברי לשכת עורכי הדין, שהיא גוף מונופוליסטי בישראל להספקת שירותי המשפט לחברה.⁴⁰ ראוי לציין כי מאמצע שנות השמונים אכן התפתחה בישראל עשייה משפטית של קידום צדק חברתי, ועורכי הדין תפסו מקום בזירה המשפטית כסוכנים מרכזיים בקידום הגנה על זכויות הפרט ועל אינטרסים ציבוריים.⁴¹

יש המסבירים את תרומתם של משפטנים ליצירת שינוי חברתי, באופיים של לימודי המשפט באקדמיה.⁴² במסגרת האקדמית, כמו בפרקטיקה עצמה, נדרשים הסטודנטים ליישם, לפרש, לבקר ובפועל אף לעצב את השיח המשפטי. יש הרואים בכך אף חלק מאחריותה של האקדמיה המשפטית.⁴³ בנוסף, בידיהם של האמונים על החינוך המשפטי האקדמי מצויים הכלים לעשות זאת.⁴⁴ לבסוף, גם מבחינה מוסדית ניתן לטעון כי קיימת ציפייה מהאקדמיה המשפטית ליטול על עצמה תפקידים של קידום אינטרסים חברתיים.⁴⁵

גם לתוכני הלימוד תרומה בעיצוב תפקידו החברתי של המשפטן. במחקרים אשר בחנו באופן אמפירי את השפעת לימודי המשפטים על נכונותם של תלמידי

- 38 זיו, לעיל ה"ש 36, בעמ' 19; נטע זיו "חינוך משפטי ואחריות חברתית: על הזיקה בין הפקולטה למשפטים והקהילה שהיא מצויה בה" עיוני משפט כה 388, 385 (2001) (להלן: זיו "חינוך משפטי ואחריות חברתית").
- 39 נטע זיו "עריכת דין לשינוי חברתי בישראל: מבט לעתיד לאחר שני עשורי פעילות" מעשי משפט א 19, 20 (2008).
- 40 שם, בעמ' 21.
- 41 שם, בעמ' 19.
- 42 KRONMAN, לעיל ה"ש 17, בעמ' 4.
- 43 סטיבן וויזנר "הקליניקה המשפטית: חינוך משפטי בשם האינטרס הציבורי" עיוני משפט כה 369, 379 (2001); זיו "חינוך משפטי ואחריות חברתית", לעיל ה"ש 38, בעמ' 388.
- 44 שם, בעמ' 405.
- 45 לפי סעיף 25א לחוק לשכת עורכי הדין, תשכ"א-1961 בידיו של שר המשפטים מידה מסוימת של פיקוח על המוסדות להוראת משפטים בישראל. הרכב הוועדה להכרה במכללות למשפטים, שאותה רשאי השר למנות, מרמז על בחירת המחוקק לתת מקום לאינטרס הציבורי בשיקולי הענקת האישור להוראת משפטים: שני נציגי משרד המשפטים, שני עורכי דין, שני פרופסורים למשפטים, שופט בדימוס, נציג משרד החינוך, רואה חשבון, כלכלן ונציג השלטון המקומי.

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחץ-מגזרי:
המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

משפטים להקדיש את הקריירה המשפטית שלהם לקידום אינטרסים ציבוריים נמצא כי תקופת הלימודים אכן שינתה את מערכת הערכים המנחה את הסטודנטים וכן את ציפיותיהם מהעיסוק המשפטי.⁴⁶ זאת, אף על פי שמחקרים אחרים הצביעו על תרומה זניחה של לימודי המשפטים על עמדות התלמידים בתום שלוש שנות הלימודים.⁴⁷ לדעתנו, התכנים אינם חייבים לעסוק באופן ישיר בתפקיד החברתי של המשפט כדי להשפיע על תפיסותיהם הערכיות של הסטודנטים. "תכנית הלימודים הסמויה"⁴⁸ או "האג'נדה הערכית החבויה"⁴⁹ מחלחלת אל לבם של הסטודנטים ומשדרת מסר ערכי.⁵⁰

4. למידה בסביבה רב-תרבותית

חלק מהאתגר האינטלקטואלי הכרוך בדיון במושג "תרבות" והשפעתו על היבטי החיים השונים נעוץ בעצם הגדרתו של המונח. תרבות מוגדרת באופן שונה כאשר היא נדונה בהקשרים שונים.⁵¹ אנו מבקשים להגדיר תרבות כאוסף ההנחות הבסיסיות

- ROBERT V. STOVER, MAKING IT AND BREAKING IT: THE FATE OF PUBLIC INTEREST 46
COMMITMENT DURING LAW SCHOOL (1989); ראו גם: הגדרת סוכן שינוי, לעיל ה"ש 3.
- Howard S. Erlanger & Douglas A. Klegon, *Socialization Effects of Professional School: The Law School Experience and Student Orientations to Public Interest Concerns*, 13 LAW & SOC. REV. 1 (1978); J. D. Drodody & C. Scott Peters, *The Effect of Law School on Political Attitudes: Some Evidence from the Class of 2000*, 53 J. LEG. EDUC. 33 (2003) 47
- SAMUEL BOWLES & HERBERT GINTIS, *The Hidden Curriculum: SCHOOLING IN CAPITALIST AMERICA: EDUCATIONAL REFORM AND THE CONTRADICTION OF ECONOMIC LIFE* (1976) 48
- כפי שטבעו את המונח חוקרי החינוך, לעיל ה"ש 38, בעמ' 403. 49
- יובל אלבשן "על נפקדות הצדק החברתי בחינוך המשפטי בישראל" עלי משפט ג 7, 8 (2003): 50
המושגים הנלמדים בקורסי היסוד למשפטים (קניין פרטי, חופש החוזים, חובת זהירות וכיוצ"ב) מעוגנים בתפיסת עולם ליברלית-קפיטליסטית, המניחה קיומו של שוק חופשי, אוטונומיה לפרטים וקבלת החלטות על בסיס רציונלי. לכן, אם ספרי הלימוד בקניין אינם כוללים דיון בסוגיית הדיור הציבורי, ואם הזכויות הסוציאליות נעדרות מספרי הלימוד של המשפט החוקתי, הרי שיש בכך מסר ערכי.
- להגדרה מקובלת אך רחבה ביותר של המושג, הכוללת את הלכות חייהם של בני אדם, מחשבותיהם, רגשותיהם, הרגליהם, אופן רכישתם ידע ויצירתם את ההיסטוריה ועוד, ראו: 51
CLYDE KLUCKHOHN, *MIRROR FOR MAN: THE RELATION OF ANTHROPOLOGY TO MODERN LIFE* 1-7 (1949). אמנם הגדרה זו שימושית להבחנות אנתרופולוגיות, אשר אינן בבסיסן של מחקר זה, אולם היא אינה מספקת את ההבחנות שבין קבוצות אוכלוסייה, הנוגעות להיבטים המתבטאים במערכת ההשכלה הגבוהה בכלל וכלימודי משפטים בפרט.

על בני אדם, היחסים ביניהם והעולם סביבם, המשותפות לקבוצה מוגדרת של אנשים. ככזו, התרבות באה לידי ביטוי בערכים ובאמונות של היחיד, בנורמות ההתנהגות החברתית המצופות ובמוסדות החברתיים הקיימים בחברה.⁵² הגדרה זו מאפשרת לנו להתייחס להבדלים בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית, משום שהיא מכילה את הבדלי הדת, השפה, היחס למשפחה ולתפקידים בה, מקומו של רגש (לעומת רציונליות) בתהליכי קבלת החלטות ועוד.

מחקרים מתחום החינוך מצביעים על קשר הדוק בין סגנונות למידה לתרבותו של הלומד.⁵³ גם מחקרים אמפיריים אשר נערכו במסגרת של ההשכלה הגבוהה תומכים בהנחה כי לתרבות השפעה ישירה על סגנונות למידה.⁵⁴ הניסיון האמריקני מגלה כי להבדלים התרבותיים בין קבוצות המיעוט לקבוצת הרוב השפעה על כישלונם של תלמידים השייכים לקבוצות השוליים בתהליך השתלבותם האקדמי והחברתי:

“The cultures of students of color or their ‘way of life’ are often incongruous with the expected middle-class cultural values, beliefs, and norms of schools. These cultural differences are major contributions to the school failure of students of ⁵⁵.color”

על מחקרים אלו אנו מסתמכים בהנחתנו כי השתלבותם של סטודנטים ערבים במכללה האקדמית צפת והתקיימותם של תהליכי למידה בכיתות, כרוכות באתגרים לא פשוטים. ההשכלה הגבוהה בישראל נשלטה מאז קום המדינה על ידי אוכלוסיית הרוב, האוכלוסייה היהודית. שליטה זו התבטאה הן בשיעור הסטודנטים הערבים במוסדות ההשכלה הגבוהה והן בשיעור המרצים והחוקרים באקדמיה

- Christina B. Gibson, Martha L. Maznevski & Bradley L. Kirkman, *When Does Culture Matter?*, in CAMBRIDGE HANDBOOK OF CULTURE, ORGANIZATIONS, AND WORK 46, 47–48 (Rabi S. Bhagat & Richard M. Steers eds., 2011) 52
- HOWARD E. GARDNER, *THE UNSCHOOLED MIND: HOW CHILDREN THINK AND HOW SCHOOLS SHOULD TEACH* (1993) 53
- Glauco De Vita, *Learning Styles, Culture and Inclusive Interaction: ראו למשל: in the Multicultural Classroom: A Business and Management Perspective*, 38(2) INNOVATIONS IN EDUCATION AND TEACHING INTERNATIONAL 165 (2001); Zarina M. Charlesworth, *Learning Styles Across Cultures: Suggestions for Educators*, 50(2) EDUCATION + TRAINING 115 (2008) 54
- Jacqueline Jordan Irvine & Darlene Eleanore York, *Learning Styles and Culturally Diverse Students: A Literature Review*, in HANDBOOK OF RESEARCH ON MULTICULTURAL EDUCATION 484, 489 (James A. Banks & Cherry A. McGee Banks eds., 1995) 55

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחץ-מגזרי:
המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

הישראלית.⁵⁶ אולם התפיסה הרואה באקדמיה המשפטית אחראית לקידום של אינטרסים חברתיים, כפי שסקרנו לעיל, מחייבת הכללה ושילוב של אוכלוסיות המצויות בשולי החברה במערך זה. בין היתר, על מנגנוני הקבלה ללימודים לשקף את אחריותה החברתית של האקדמיה המשפטית. פתיחתם של שעריה לאוכלוסיות שאינן משתייכות לאליטה הקיימת, מעצימה את הסיכויים כי בתהליך עיצובם של המשפט והחברה יבואו לידי ביטוי קולות נוספים, המייצגים את כלל גוני החברה ולא רק מגזרים מצומצמים בה.⁵⁷

אולם, על אף הרפורמה בהשכלה הגבוהה של שנות התשעים, אשר פתחה את דלתה של האקדמיה לאוכלוסיות שבעבר התקשו לעבור דרכה, תהליך שילובם המלא של ערביי ישראל בקהילייה האקדמית רחוק מלהסתיים. דרכם של הסטודנטים הערבים במערכת ההשכלה הגבוהה הוגדרה כ"מסלול מכשולים", בשל הקשיים הרבים שעמם הם נאלצים להתמודד, פרט לקשייו הרגילים של סטודנט המשתייך לאוכלוסייה היהודית הוותיקה בישראל.⁵⁸

הקשיים שעמם מתמודדים הסטודנטים הערבים באים לידי ביטוי במובנים אקדמיים רבים. כבר בתהליכי הקבלה למוסד מוצאים את עצמם בני המיעוטים בעמדת נחיתות. הבחינה הפסיכומטרית, המהווה מרכיב מרכזי ברף הכניסה, אף אם היא מתורגמת לשפה הערבית, אינה מותאמת לתרבותה של אוכלוסייה זו.⁵⁹ גם קביעתה של דרגת שליטה מינימלית בשפה העברית מותירה מחוץ לדלתות האקדמיה סטודנטים פוטנציאליים רבים אשר חשיפתם לעברית בשנותיהם המוקדמות הייתה מוגבלת. קשיי השפה אינם באים לידי ביטוי רק בתנאי הקבלה, אלא גם בצורך לקלוט מידע בשפה זרה (לעתים, לראשונה בחייהם) ולעבודו. מדובר במידע המועבר לסטודנטים באמצעים מגוונים ביותר כגון הרצאות, דיונים בכיתה, חומרי קריאה ואמצעים אלקטרוניים, אשר מניחים שליטה מוחלטת בעברית. העבודות והבחינות

56 אחוז הערבים בקרב הסגל הבכיר באוניברסיטאות עמד בשנת 2007 על 1.4% ובמכללות – על 6.7% (להוציא שלוש מכללות שיש להן זיקה ישירה לאוכלוסייה הערבית). יאסר עואד "ייצוג האזרחים הערבים במערכת ההשכלה הגבוהה" (2010): www.sikkuy.org.il/docs/haskala2008.doc (נבדק לאחרונה ב-20.5.2014).

57 אלבטון, לעיל ה"ש 50, בעמ' 12; Richard L. Abel, *Choosing, Nurturing, Training and Placing Public Interest Law Students*, 70(5) *FORDHAM L. REV.* 1563, 1564 (2002).

58 דיראסאט, לעיל ה"ש 25.

59 למחקר שמצביע על פערים של 100 נקודות בממוצע בין ציוני האוכלוסייה היהודית בבחינה הפסיכומטרית לבין ציוני הנבחנים בה בשפה הערבית והסיבות לכך ראו: דיראסאט – המרכז הערבי למשפט ומדיניות "המבחן הפסיכומטרי: כלי למיון או להדרה?" (2010) - www.dirasat-aclp.org/files/Psy-Hebrew-Summary-2010.pdf (נבדק לאחרונה ב-20.5.2014).

שהתלמידים נדרשים להגיש במהלך לימודיהם מצופים לעמוד בסטנדרטים דומים של דקדוק ואוצר מילים. בנוסף, הסטודנטים הערבים סובלים מקשיי הסתגלות לשיטת ההוראה (השונה מאוד מזו הנהוגה בבתי הספר בחינוך הערבי).⁶⁰

גם מבחינה חברתית-תרבותית מהווים הלימודים האקדמיים אתגר לא פשוט עבור בני המיעוט הערבי. סטודנטים אלו, לעתים לראשונה בחייהם, נפגשים באופן מוחשי במתח שבין קבוצת הרוב לקבוצת המיעוט, ובמתח הפנימי שבין הצורך להשתלב בחברה הכללית ובין הרצון לשמר את הייחודיות של זהותם האתנית. העובדה שלוח השנה האקדמי במוסדות הלימוד צמוד ללוח השנה העברי⁶¹ מבטאת היטב את השפעת תרבות הרוב על התנהלות המוסד האקדמי. למעשה, למעט באוניברסיטת חיפה,⁶² לא מצאנו בלוח האקדמי של המוסדות להוראת משפטים הפסקת לימודים בימי חג המולד, ראש השנה הנוצרי, עיד אל-פיטר, עיד אל-אדחא, וכן בחגים לא-יהודיים נוספים.

פערי התרבות אינם מוסדיים בלבד, אלא אף אישיים. מרבית הסטודנטים היהודים מגיעים אל האקדמיה בתחילת שנות העשרים לחייהם, לאחר ששהו תקופות משמעותיות מחוץ לבית הוריהם (בשל גיוס צבאי, טיול בחוץ לארץ, עבודה ועוד). בשלב זה של חייהם רובם מצויים בניסיון חיים, בתחושת עצמאות וביכולות ניהול זמן ומשאבים. לעומתם, בחברות מסורתיות אין זה מקובל לעזוב את בית ההורים טרם הנישואין. אמירה זו רלוונטית במיוחד כלפי נשים צעירות. לפיכך, רובם של הסטודנטים הערבים מגיעים אל האקדמיה בגיל 18, היישר מבית ההורים, ללא כל התנסות משמעותית אחרת בניהול חיים בוגרים ועצמאיים. הדבר מגביר את הקושי להשתלב בחברת הרוב בשל הפערים בגילים ובכשלות הרגשית.

- 60 מחקרים מתארים את הפדגוגיה בבתי הספר בחינוך הערבי כממוקדת יותר בהעברת מידע ובהתמודדות עמו ופחות בפיתוח חשיבה ביקורתית ועצמאית, כמצופה מסטודנט במערכת ההשכלה הגבוהה. ראו Roer-Strier & Mohammed Haj-Yahia, *Arab Students of Social Work in Israel: Adjustment Difficulties and Coping Strategies*, 17(4) SOCIAL WORK EDUCATION: THE INTERNATIONAL JOURNAL 449 (1998).
- 61 ראו לדוגמה באוניברסיטה העברית: academic-secretary.huji.ac.il/?cmd=calendar.605; באוניברסיטת תל-אביב: www.tau.ac.il/calendar-heb.html; במכללה למינהל: www.zefat.ac.il/about/pages/academic_calendar.aspx; ובמכללת צפת: colman.ac.il/about/pages/academic_calendar.aspx (נבדק לאחרונה ב-20.5.2014).
- 62 בשנת הלימודים תשע"ד הכריזה האוניברסיטה על חופשה בחג הקרבן ובחג המולד. ראו: mt.haifa.ac.il/AMT-Publications/SchoolCalendar/ShnatonNextYearSchoolCalendar.pdf (נבדק לאחרונה ב-20.5.2014).

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחץ-מגזרי:
המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

עוד יש להביא בחשבון כי למידה בסביבה רב-תרבותית הוכחה במחקרים רבים כמחזקת את הזהות הנפרדת, ולא משמשת רק כ"כור היתוך" בין תרבויות.⁶³ על רקע השפעה זו, ניתן להבין מדוע תוכני הלימוד בתואר הראשון במשפטים מזמנים שפע של מוקדי חיכוך תרבותיים ופוליטיים בין היהודים לערבים בכיתה. את החוויות השליליות המתוארות בממצאינו יש לקרוא לאורו של המפגש בין התרבויות לסוגיות הלימוד בבית הספר. הסוגיות נוגעות למגוון נושאים, החל משאלות כלליות העוסקות בסוגיית הגדרת המדינה כ"יהודית ודמוקרטית" או מקומו של ערך השוויון בשיח על זכויות האדם בישראל, וכלה בשאלות קונקרטיות המתעוררות בלהט האירועים האקטואליים. כך, למשל, דיון סוער התעורר במסגרת השיעור במשפט בין-לאומי פומבי סביב אירועי המשט לעזה שאירע בשנת 2010.⁶⁴ עוד דיון סוער התעורר בנושא עקרון חופש החוזים בעקבות פסיקת ההלכה של הרב הראשי לצפת שאסרה להשכיר דירות לערבים.⁶⁵

63 גלית ספורטה, דביר שלומי, דנה אלכסנדר, פאטמה קסם-אגבריה ועפר זהבי "התמודדות חינוכית עם ניכור בחברה מרובת-תרבויות" תכנית קרב למעורבות בחינוך. www.karev.org.il/ContentItem.aspx?TypeMain=ContentItem&CID=1011&Status=Theme (נבדק לאחרונה ב-20.5.2014) מציינים זאת כאחת ממטרות החינוך הרב-תרבותי: "חיזוק הזהות (העצמה): תפקידה המרכזי של חינוך רב-תרבותי, לפי תפיסה זו, הוא לחזק את הביטחון של תלמידים בזהות הקבוצתית שלהם, תהא אשר תהא, לתמוך בהכרתם את תרבותם, ולגרום להם שלא להרגיש נחותים או פחותי-ערך ביחס לקבוצות אחרות ובמיוחד ביחס לקבוצה הדומיננטית בחברה". שם, בתת-פרק 2.1 (רב-תרבותיות בחינוך).
ישנם גם כמה מחקרים התומכים בתפיסה שלפיה לסביבה הרב-תרבותית תפקיד משמעותי בחיזוק הזהות הנפרדת. מחקרים אלו רוכזו בגיליון מיוחד אשר הוקדש לנושא זה: מפגש – כתב עת לעבודה חינוכית סוציאלית כ(35) (2012). ראו מאיה מלצר-גבע "אין אנטישמיות בגרוזיה: הבניית הזהות הגרוזית [=הגאורגית] בחברה הישראלית כתהליך למידה בין תרבותית", שם, בעמ' 37; גליה אלף "תהליכי העצמה וגיבוש זהות של צעירות יוצאות אתיופיה בשירות לאומי", שם, בעמ' 55; לורה סיגד "אי-אפשר להתנהג ממש כמו אמריקני כאן בישראל!": גיבוש זהות יהודית אצל ילדים ובני נוער טרנס-לאומיים צפון אמריקנים-ישראלים", שם, בעמ' 93.

64 ראו הידיעות שפורסמו למשל ב"הארץ" (31.5.2010) <http://www.haaretz.co.il/misc/1.1205478> (נבדק לאחרונה ב-2.6.2014).

65 ראו למשל דיווחים באינטרנט על אודות פסק ההלכה האמור: קובי דוד "דירה להשכיר בתנאי שאתה לא ערבי" וואלה:חדשות 25.10.2011 news.walla.co.il/?w=//1871065; ניר ייב "בעל דירה גירש מביתו סטודנטים ערבים" וואלה:חדשות 31.10.2011 news.walla.co.il/?w=//2689/1872821 (נבדק לאחרונה ב-20.5.2014).

פרט לפערי התרבות בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית, בשנים האחרונות אף מתפתח גוף ידע מחקרי המקדם את התפיסה כי בית ספר למשפטים מקיים תרבות משל עצמו. ככל שתרבות זו משכפלת את התרבות הכללית בחברה, שבה להגמוניה דומיננטיות מוחלטת, כך זנחים צורכיהם של מיעוטים אתניים, גאוגרפיים ומגדריים בבית הספר למשפטים.⁶⁶ מחקרים אף מוכיחים כי להדרה זו מחיר אקדמי מובהק, המנציח את נחיתותם החברתית של תלמידי משפטים המגיעים מאוכלוסיות מוחלשות.⁶⁷ מכאן שיש חשיבות עליונה להתאמת הפדגוגיה למרקם התרבותי ולייחודיות הגאוגרפית של מוסדות ההוראה המשפטיים. בארצות-הברית ניתן כבר לאתר לא מעט אמצעי הוראה אשר הותאמו תרבותית, תועדו, נחקרו ופורסמו, לשימושם של בתי ספר נוספים למשפטים.⁶⁸ אלו עוסקים כמובן במיעוטים האתניים האמריקנים, ולא מותאמים למערכת היחסים הייחודית והמורכבת בין אוכלוסיית ערביי ישראל לרוב היהודי במדינה. עם זאת, אנו סבורים כי עצם פיתוח החשיבה על אודות התאמות תרבותיות בפדגוגיה יתרום רבות לשיפור השתלבותו של המיעוט הערבי באקדמיה בכלל ובפקולטות למשפטים בפרט.

החשיבה הפדגוגית על אודות פערי תרבות בבתי הספר למשפטים צמחה מתוך החינוך המשפטי הקליני, אשר אפשר מפגשים בלתי-אמצעיים בין תלמידי משפטים לבין מוקדי אוכלוסיות מוחלשות שבהם הוצעו לתושבי הקהילה שירותי ייעוץ משפטיים, כחלק מתכנית הלימודים לתואר במשפטים.⁶⁹ בסדרה של מאמרים על אודות החינוך המשפטי הקליני מתוארים המפגשים בין הסטודנטים למשפטים, המייצגים את ההגמוניה החברתית, לבין בני הקהילה שעמם הם נפגשו, ומייצגים את שולי החברה, כהזדמנות להשפעה הדדית של התרבויות זו על זו.⁷⁰ אנו מבקשים לראות גם במפגשיהם של סטודנטים ערבים במכללה עם נציגי ההגמוניה, סטודנטים, מרצים ועובדי מנהלה יהודים כהזדמנות לשיח ולמידה תרבותית.

- Susan Sturm & Lani Guinier, *The Law School Matrix: Reforming Legal Education in a Culture of Competition and Conformity*, 60 VAND. L. REV. 515 (2007) 66
- Bonita London, Geraldine Downey & Vanessa Anderson, *Daily Life During the Transition to Law School: Utilizing Social Psychology Research Methodologies to Study Law Student Engagement*, 30 HARV. J.L. & GENDER 389 (2007) 67
- Julian Hermida, *Teaching Criminal Law in A Visually and Technology Oriented Culture: A Visual Pedagogy Approach*, 16 LEGAL ED. REV. 153 (2006) 68
- Eliot S. Milstein, *Clinical Legal Education in the United States: In-House Clinics, Externships and Simulations*, 51 J. LEGAL EDUC. 375 (2001) 69
- Paul R. Tremblay, *Interviewing and Counseling Across Cultures: Heuristics and Biases*, 9 CLINICAL L. REV. 373 (2002); Susan Brynat, *The Five Habits: Building Cross Cultural Competence in Lawyers*, 8 CLINICAL L. REV. 33 (2001) 70

ג. מתודולוגיה

1. מטרת המחקר

רשימה זו נולדה מתוך ממצאים שהתגלו במחקר נרחב אשר מטרתו הייתה רחבה יותר מזו המתוארת כאן. מטרתו של מחקר מוקדם זה היא לבחון את השפעת לימודי המשפטים על רצונם של הסטודנטים במכללה האקדמית צפת להוביל שינויים חברתיים ואחרים בעולמם החברתי והערכי. המחקר שואף לתאר את הסיבות לקיומה או היעדרה של השפעה זו. עוד מבקש המחקר להציג את האופן שבו באה השפעה זו לידי ביטוי, אם אמנם השפיעה תקופת לימודי המשפטים על עולמם הערכי של תלמידים אלו, ובאילו ממדים.

מחקר זה ממשיך סדרה של מחקרים העוסקים בשאלת השפעתו של החינוך המשפטי על עיצובו של העיסוק המשפטי, כפי שנסקרו לעיל. ייחודו ביחס למחקרים הקודמים נעוץ בייחודו של השדה שבו נערך המחקר. מאמרנו נועד לסרטט קווים לדמותו של הסטודנט אשר בוחר לרכוש את חינוכו המשפטי במוסד ציבורי בפריפריה, המאופיין בקהילה הטרוגנית ביותר של תלמידים ומורים. מטרתו לחשוף דיספוזיציות מוקדמות של משתתפיו, ולעמוד על השפעתה של תקופת לימודיהם על דיספוזיציות אלו.

במחקר שלפנינו אנו מבקשים לעמוד על השפעתו של החינוך המשפטי על סטודנטים השייכים למגזר הלא-יהודי בישראל. באופן מיוחד בולט בו ההבדל בין המשתתפים המגיעים מרקע אתני שונה. כלל המשתתפים, ללא הבחנה אתנית, התייחסו לתפקידו החברתי של המשפט, ליוקרתו של המקצוע ולהשפעת הלימודים על תפיסת עולמם. בקרב הנשאלים היהודים לא נמצאו, למשל, התייחסויות לערכי הבית והקהילה, למעמד הנשים ולשאיפה לפרוץ את תקרת הזכוכית החברתית. ההתייחסות לנושאים אלה מייחדת את תשובותיהם של המשתתפים הערבים לשאלונים.

2. שיטת המחקר

המתודה שנבחרה לשמש כלי לבחינת לימודי המשפטים כתמריץ לשינוי חברתי בקרב סטודנטים ערבים במכללת צפת היא מתודת המחקר האיכותני. מתודה זו עוסקת במהותה בחשיפת משמעויות ופרשנויות המוענקות למציאות על ידי בני האדם.⁷¹ המחקר שלפנינו בוחן את נקודות המפגש (לחיוב או שלילה) שבין תרבויות

71 אשר שקדי מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני תיאורי ויישום 16 (2003).

שונות⁷² של מיעוטים בחברה הישראלית בלימודי המשפטים שלהם. לכן דומה כי מתודה זו היא המתודה הראויה לבדיקת היחס שבין התרבות שממנה בא הסטודנט ובין תרבות המשפט המשתקפת לו, דרך לימודי המשפטים במכללה.

המחקר מתבסס על שאלונים, אשר כללו כמה שאלות סגורות על אודות מינם, גילם, מוצאם, ושנת לימודיהם של המשתתפים, וכן כמה שאלות פתוחות שבהן התבקשו התלמידים להביע את דעותיהם בנושאים שונים. השאלון כלל שאלות אשר מיקדו את תשומת לב הנשאלים אל התקופה בטרם החלו בלימודיהם, חלקן אל תקופת הלימודים עצמה וחלקן אל ציפיותיהם מעתידם המקצועי.

כל השאלונים נמסרו לידי המשתתפים, מולאו במשך כ-30 דקות והוחזרו לחוקרים באופן אנונימי ביום האחרון של שנת הלימודים תשע"א. היו כמה משתתפים אשר פנו אל החוקרים בעת הגשת תשובותיהם לשאלון וביקשו להבהיר דבר אשר כתבו בו, או להוסיף עליו. במקרים אלו צורפה לשאלון הערה המפרטת את תוספת דברי המשתתף או המשתתפת.

מתוך תשובותיהם של המשתתפים, וללא קשר הכרחי לסדר השאלות והתשובות בשאלונים, נאספו היגדים ("היגד הוא משפט אחד או משפטים מעטים המביעים רעיון מרכזי אחד")⁷³, שנתפסו בעינינו כמשמעותיים. היגדים אלה קובצו אל תוך תמות מרכזיות שבתוכן כמה קטגוריות משנה.⁷⁴ ניתוח הנתונים במחקר זה הוא תהליך אנליטי בעל יסודות או מאפיינים אינטואיטיביים שמטרתו מתן משמעות, פרשנות והכללה לתופעה הנחקרת.⁷⁵ עם זאת, תהליך אנליטי זה איננו תלוי-סטטיסטיקה, והנתונים יובאו במאמר זה לפי יכולתם להשלים את הפאזל הכולל בכל אחת מהתמות שנבחרו.

3. משתתפי המחקר

המשתתפים במחקר היו תלמידי שנים א', ב' ו-ג' בעת מילוי השאלונים – תלמידי שלושת המחוזות הראשונים של בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת. מחקר זה מתמקד בפלח ספציפי של משתתפים אשר מילאו את שאלוני המחקר.

- 72 נעמה צבר בן-יהושע המחקר האיכותני בהוראה ובלמידה 19 (1999).
- 73 יעל איילון ונעמה צבר בן יהושע "תהליך ניתוח תוכן לפי תיאוריה מעוגנת בשדה" ניתוח נתונים במחקר האיכותני 365 (לאה קסן ומיכל קרומר-נבו עורכות, 2010).
- 74 עמיה ליבליך, רבקה תובל-משיח ותמר זילבר "בין השלם לחלקיו ובין תוכן לצורה" ניתוח נתונים במחקר האיכותני 28 (לאה קסן ומיכל קרומר-נבו עורכות, 2010).
- 75 דן גבתון "תאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותי" מסורות וזרמים במחקר האיכותי 195 (נ' צבר בן-יהושע עורכת, 2001).

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחוף-מגזרי:
המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

כשמונים סטודנטים מקרב תלמידי בית הספר מילאו את שאלוני המחקר, אשר בו התבקשו המשתתפים לציין את מוצאם האתני. מחקר זה מבוסס על תשובותיהם של שלושים סטודנטים מתוך שמונים המשתתפים, שהם בני המגזר המוסלמי, הנוצרי והדרוזי בחברה הישראלית. כפי שכבר צוין, בית הספר למשפטים במכללה האקדמית צפת מרכז לתוכו מגוון רחב של סטודנטים משלל תרבויות ותפישות עולם: חילוניים, דתיים וחרדים; יהודים וערבים; מוסלמים, נוצרים ודרוזים; גברים ונשים; צעירים ומבוגרים. שלושים המשתתפים במחקר זה נבחרו מתוך קבוצות המיעוטים המרכיבות את החברה הישראלית: מוסלמים, נוצרים, דרוזים ואחרים. החוקרים אף הם אינם מנותקים מן השדה המחקרי ומשמשים בבית הספר הן בתפקידי ניהול והן בתפקידי הוראה וחונכות. קרבה זו מאפשרת נגישות מרבית לשדה המחקר ולקולות העולים ממנו. עם זאת, נגישות זו מעמידה בפני החוקרים את הצורך לברר את מקומם הסובייקטיבי בכל אחד משלבי המחקר.⁷⁶ חשוב לציין כי בסוג מחקר זה קיימת חשיבות רבה להתרשמות ולפתיחות⁷⁷ של החוקר מהתהליכים שעוברים על המשתתפים בנקודות המפגש שבין התרבויות השונות הנוכחות בכיתת הלימוד, וכן בין תרבותו האישית של כל משתתף ובין עולם המשפט.

4. מהלך המחקר

בשלב הראשון של המחקר חולקו השאלונים לשלושת השנתונים הראשונים של הסטודנטים בבית הספר. הנתונים שנאספו מהשאלונים רוכזו בטבלה מסכמת⁷⁸ בחלוקה לפי שנתונים (ראו נספח ב'). לאחר הבאת הנתונים בטבלה, נבחרו להצגה במאמר זה כמה תמות מרכזיות, להבהרת תפיסתם העצמית של הסטודנטים באשר ללימודי המשפטים ככלי לשינוי חברתי מגזרי, וחוף-מגזרי. זאת, מתוך תפיסה מחקרית שלפיה מחקר זה (כדרכו של המחקר האיכותני) אינו עוסק בגילוי אמת "אובייקטיבית" כלשהי, אלא בחשיפת המשמעויות והפרשנויות המוענקות למציאות על ידי בני אדם.⁷⁹

76 סראב אבו רביעה-קווידר "סובייקטיביות במחקר נרטיבי: המקרה של מחקר פמיניסטי-ילידי" מחקר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות 155 (ר' תובל-משיה וג' ספקטור-מרזל עורכים, 2010).

77 שם, בעמ' 16.

78 איילון ובן יהושע, לעיל ה"ש 73, בעמ' 376.

79 לאה קסן ומיכל קרומר-נבו "הקדמה" ניתוח נתונים במחקר האיכותני 1 (לאה קסן ומיכל קרומר-נבו עורכות, 2010).

בפרק הממצאים מוצגים באופן מפורט ומדויק ככל האפשר התכנים המרכזיים שעלו מתוך תהליך ניתוח התוכן, על פי תמות אלה. פרק הממצאים בנוי בהתאם לשאלות המחקר ומאפשר לקורא להיחשף לפאזל המורכב שנוצר בתהליך העבודה על הממצאים.⁸⁰

רוחבה של יריעת הממצאים הוא עצום ומגוון, ועל כן בחרנו למקד מאמר זה בתמות אחדות מתוכה.

ד. ממצאים

1. הבחירה בלימודי משפטים

1.1 "חלום ילדות"

התמה "חלום ילדות" כסיבה לפנות ללימודי משפטים, הופיעה הן בתשובותיהם של המשתתפים היהודים והן בתשובותיהם של הערבים. עם זאת, תשובותיהם של הנשאלים הלא-יהודים כללו התייחסות לקרוביהם כמי שעודדו אותם למימוש חלומם. בהקשר זה מצאנו אמירות כגון זו של סטודנטית בשנה השלישית ללימודיה הכותבת כי לימודי המשפטים הם "חלום ילדות בשבילי שהייתי קטנה, וההורים שלי וכל הסובבים אמרו לי שמתאים לי להיות עורכת דין". אמירה דומה לכך ניתן למצוא בדבריה של סטודנטית הכותבת "משהייתי קטנה אהבתי את המקצוע". האטרקטיביות של המקצוע באה לידי ביטוי באמירות שונות. אחת מאמירות אלה הייתה אמירתה של סטודנטית משנה ג' "בעלי עורך דין. אני חייתי ונשמתי את המקצוע בכל רגע בחיי מאז שהכרתי אותו. נמשכתי למקצוע כמו שנמשכתי לבן אדם".

1.2 מקצוע מועיל לחברה

אמנם היגדים רבים מקרב הסטודנטים היהודים והערבים כאחד הדגישו את תרומתו של המקצוע לפיתוח האישי,⁸¹ אולם רק בתשובותיהם של סטודנטים מהמגזר הלא-יהודי ניתן לאתר את התמה של "מקצוע מועיל לחברה". סטודנטית משנה ב' כותבת: "אני לפני שלמדתי משפטים הייתי רוצה לשנות את כל העולם, אבל מה אני יכולה לעשות, דווקא בחברה שאני חיה בה...". סטודנטית משנה א' כותבת "אני אוהבת בני אדם ואוהבת לעזור להם, בדיוק אנשים חפים מפשע ואנשים מסכנים.

80 איילון ובן יהושע, לעיל ה"ש 73, בעמ' 375.

81 זילברשטיין ועפרון, לעיל ה"ש 2, בעמ' 13.

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחוץ-מגזרי:
המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

מצאתי שזו הדרך היחידה שבה אני יכולה לעשות מעשה חסד ולתת לחברה". סטודנטית זו אף כותבת בהמשך דבריה כי "סטודנט למשפטים צריך להיות מודע לכל השינויים שמתרחשים בחברה וליישב אותם על החומר שהוא לומד במהלך הלימודים". סטודנט משנה ג' כותב כי מקצוע המשפטים הוא "מקצוע גמיש ועובד עם אנשים מתוך הקהילה".

אמירות נוספות בהקשר זה הן "מצפים ממנו לתת יצוג הולם לאנשי החברה", "שאני אנצל את הידע בלימודי משפטים על מנת לתרום לחברה שלי" וכן "להשפיע על החברה שאני חיה בה". סטודנט משנה ג' מציין כי הציפיות ממנו הן גבוהות מכיוון "שבמשפחה הגרעינית שלי אין עורך דין וזה מעלה את רף הציפיות ממני". דומה כי התפיסה החברתית המשתקפת בהיגד זה היא שמקצוע עריכת הדין הוא מקצוע הנדרש בכל יחידה חברתית ככלל ובמשפחה בפרט.

תרומתו האפשרית של מקצוע זה לחברה באה לידי ביטוי גם באמירות נוספות. סטודנט משנה ב' כותב: "לדעתי כל אדם חייב ללמוד משפטים מיד לאחר בית הספר ורק אחרי זה להתחיל את חייו". בכך מעמיד הסטודנט את מקצוע זה כמקצוע הכרחי לחייו של כל אדם בוגר. מעניין לציין בהקשר זה כי טענה נפוצה הנשמעת בחוגים יהודיים, דתיים וחרדיים, היא שכל אדם מחויב בלימוד תורה בישיבה בטרם צאתו לחיים.

אמירה משמעותית נוספת ניתן למצוא בדבריו של סטודנט משנה א' הכותב על עצמו: "אני גם מורה שהוא סוכן שינוי. בכובע של המורה השינוי הוא איטי ועתידי, ואילו אצל עורך הדין השינוי יכול להיות מידי". סטודנט זה, כרבים אחרים בבית הספר למשפטים, בא ללימודי המשפטים לאחר קריירה שהוא מנהל, או תוך כדי הקריירה, ולכן נקודת המבט שלו על החברה ועל לימודיו באה מתוך ניסיון חיים ופרקטיקה מגוונת.

1.3 אירועים משפטיים

סטודנטים ציינו בדבריהם מקרים משפטיים שנחשפו אליהם, ואשר גרמו להם לבחור בלימוד משפטים. סטודנט מהעדה הדרוזית (שנה א') ציין את "משפטו של סרן ר' המ"פ מגבעתי" (שאף הוא מבני העדה הדרוזית), כמשפט שהניע אצלו תהליכים של רצון לדעת ולהבין את עולם המשפט. במקרים אחרים המקרה שנחשפו אליו היה מקרה אישי. סטודנטית אחת כותבת: "הייתה לי תביעה קטנה בבית המשפט [...] החלטתי ללמוד ולהכיר טוב יותר את החוקים", סטודנט אחר מספר כי "הייתה לי תביעה קטנה אחרי תאונת דרכים שלא הייתי אשם בה, ובבית המשפט היה דיון ויכוח שבסופו של דבר הפסדתי 30% מהפיצוי כתוצאה מאשמה תורמת. כדי להרחיב את הידע החלטתי ללמוד ולהכיר יותר את החוקים".

2. חוויות לימודים במכללה, לאור הרכב האוכלוסייה בכיתה

2.1 חוויות חיוביות

הרכב אוכלוסיית הלומדים בבית הספר מעלה את השאלה כיצד חווים הסטודנטים מבני המיעוטים, את המפגש עם חלקיה השונים של החברה הישראלית. בהקשר זה חילקנו את הההיגד להיגדים חיוביים ושלייליים. כאשר להיגדים חיוביים, סטודנט משנה א' כותב: "החוויה של הרב-תרבותיות. כאן לומדים מכל גווני הקשת הישראלית. מעניין לראות ולהרגיש את הדינמיקה שמתפתחת בקבוצה רב-תרבותית".

דינמיקה זו באה לידי ביטוי בדבריהן של הסטודנטיות הבאות. סטודנטית משנה ג' מציינת כי "האווירה בצפת גרמה לי להיאחו יותר באמונות ובערכים שטיפחתי לעצמי". סטודנטית משנה א' כותבת: "כאן היו מקרים שדיברנו, שוחחנו ואפילו צעקנו כשהועלו נושאים כגון זהות, זכויות מיעוט, חובות מיעוט וכו'".

מדברים אלה עולה כי דינמיקה זו עזרה לסטודנטיות אלו בשני היבטים מרכזיים. הראשון שבהם הוא הברור העצמי של מטען הערכים שהסטודנטית באה עמו מהבית, ותחושתה כי הדינמיקה שנוצרה בכיתה רק מחזקת מטען זה. הסטודנטית השנייה הצביעה דווקא על ההקשבה לדעות אחרות כמרכיב הכרחי בדינמיקה זו. אך לא ברור מדבריה אם היא ציפתה להקשבה מצד אחרים, לדבריה, או שמצאה עניין בהקשבה לדבריהם של אחרים.

במקרים מסוימים המפגש עם אוכלוסיות שונות במכללה, משנה את דעתו של הסטודנט בתחומים נוספים. סטודנט משנה ב' כותב כי הלימודים במכללה השפיעו על החלטתו בנושא מקום מגוריו: "אחרי שנפגשתי באנשים מסביבות שונות, החלטתי לגור בעיר ולא בכפר שלי".

2.2 חוויות שליליות

בצד חוויות חיוביות חווים הסטודנטים גם חוויות שליליות. לעתים חוויות שליליות אלו היו קשורות לציפייה מסטודנטים למשפטים, הנתפסים כרחבי אופקים ובעלי ארשת כבוד, שיגלו עמדות נאורות וליברליות. ציפייה זו מתבטאת בדבריה של סטודנטית משנה א' הכותבת: "אני מצפה מסטודנטים למשפטים שיהיו בעלי ראייה יותר סובלנית יותר מעמיקה ויותר משוחררת מדעות קדומות. לצערי חלק מהסטודנטים אינם כאלה". במקרים אחרים, עימותים שמנהלת מדינת ישראל, גרמו לעימותים גם בכיתת הלימודים עצמה. סטודנט משנה ב' כותב: "הבעתי את דעתי על המרמרה והמצור על עזה וחלק מהעמיתים לא קיבלו את דבריי וכתוצאה התפתח סכסוך סמוי".

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחוץ-מגזרי:
המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

נוכחותם של סטודנטים ערבים במכללת צפת גרמו לתגובות פוגעניות שונות בעיר צפת ומחוצה לה. תגובות אלו וניסיונם של סטודנטים להגיב להן חילחלו אף הם ללימודיהם במכללה. סטודנט משנה א' כותב כי היה עליו לעסוק ב"הגנה על זכויות התלמידים מהמגזר הערבי וארגון מחאה כנגד גזענות שמופיעה ברחובות צפת נגד הסטודנטים הערבים וזה קשור למסגרת הלימודים". סטודנטית משנה ג' כותבת כי "הרבה גזענות יש בצפת וזה כואב". דומה כי הרצון למחות ולהפגין גרם גם לחיכוכים בתוך המיעוטים השונים עצמם. סטודנטית משנה א' מציינת כי "אני אישית גם נפגעתי מאחת הסטודנטיות כאשר לא השתתפתי בהפגנה שהתקיימה בחצר המכללה".

3. יחסם של הסטודנטים לחברת המוצא

3.1 נטעה בי ערכים

אופיים של לימודי המשפטים ועיסוקם בבעיות שונות המעסיקות כל אזרח במדינה, מעלה את השאלה כיצד רואים הסטודנטים את חברת האם שממנה באו, לאור תהליך הלמידה ורכישת הידע בבית הספר למשפטים. תפקידו של הבית בחברות מסורתיות הוא, בין היתר, להטמיע ערכים חברתיים באופן שההבדל בין האינדיבידואל לקהילה מטשטש. משום כך, בחברות קולקטיביסטיות המושג "בית" אינו מובחן מהמושג "קהילה" כפי שהוא מובחן בחברות אינדיבידואליסטיות. ניתן היה למצוא טשטוש גבולות זה בתמה שעלתה בדברי הסטודנטים באשר ל"חיזוק ערכי הבית". דוגמאות לכך ניתן להביא מדבריה של סטודנטית משנה א' הכותבת: "אני מראש הייתי מתייחסת לערכים אלה צדק, הוגנות ומוסר כי ההורים שלי חינכו אותי על כך, ונטעו בי תכונות אלה". כך עולה גם מדבריה של סטודנטית נוספת משנה א' "לימודי המשפטים חיזקו את הערכים שאני מאמינה בהם. חיזקו את תחושת הצדק ואת הוודאות שהחוק והמשפט יעשו צדק עם אנשים למרות כל אי-הצדק והבעיות בבתי המשפט".

מעניין לציין בהקשר זה כי סטודנט משנה ב' כותב כי הציפייה של סביבתו ממנו היא "להמשיך בדרכי בחיים להיות אותו האדם שהייתי". דומה כי בדברים אלה מתבטאת התובנה כי לימודים אקדמיים אמורים להוביל לשינוי בקרב האדם הנחשף אליהם.

3.2 ידיעת החוק

תמה מרכזית שעלתה מדברי הסטודנטים בהקשר זה היא "ידיעת החוק". דוגמאות לכך ניתן להביא מדברי סטודנטית משנה א' הכותבת: "הייתי מאוד שמחה לראות עוד סטודנטים ערבים למשפטים. חשוב מאוד ללמוד את החוק ולהכיר את הזכויות ואת הרוח החקיקתית של המדינה, זה מאיר את החשיבה החברתית אצל בני האדם".

סטודנט בשנה ב' כותב: "בקהילה שבה אני חי יש בורות וזעקת לידיעת החוק, ובמיוחד בכל עניין הקרקעות. אנשים קונים חלקות אדם לפי יפוי כוח ועשרות שנים לא רושמים אותם, ואפילו לא רושמים הערות אזהרה. דבר זה יוצר הרבה בעיות שגורמות לסכסוכים פנימיים".

תמה נוספת שיש להזכיר כאן היא תמת "חוק ומנהג". בחברות שבהן מרכיב המסורת הוא מרכזי, גם היחס למנהג תופס מקום משמעותי.⁸² פער זה שבין עולם המשפט הישראלי ובין מנהגי חברת האם בא לידי ביטוי בכמה היגדים. סטודנטית משנה ב' כותבת: "ידיעת החוק [...] לפנות לחוק בפתרון בעיות ולא להסתמך על מנהגים מיושנים". סטודנטית משנה א' כותבת: "אני הגעתי לתובנה שבחברה כמו החברה שלי [הדרוזית], עדיף לעבוד וללכת לפי החוק השייך למוסדות ולכאלה שאפשר לבקר את החוקים האלה [...] אולי לשנות [...] מאשר ללכת לפי מנהגים שיש להם כוח עצום בחברה וקשה לשנותם אף שהם מנהגים מיושנים הנשענים על דעות ומוסכמות ישנות ולא לוקחים בחשבון את ההתפתחויות".

3.3 זכויות נשים

בהמשך לתמת "חוק ומנהג" שהוזכרה לעיל, עולה גם שאלת היחס לאישה ולזכויותיה בקרב מגזרי המיעוט בחברה הישראלית. סטודנטית משנה א' כתבה: "הבנת החוקים והתיאוריות המשפטיות משליכה על נושאים רבים בחברה הערבית ונותנת חוזק מיוחד. אני מרגישה שזה נותן לי ותורם לי להתמודד עם הפערים שקיימים בין המינים בחברה". בהמשך כתבה הסטודנטית כי לימודיה גרמו גם לשינוי "בקשר להתמודדות נשים ערביות עם נושאים הקשורים למעמד האישה בחברה". סטודנטית נוספת ציינה כי רצונה לעסוק במשפטים בא מתוך העיסוק בבעיותיהן של נשים בחברה שממנה היא באה: "אני התנדבתי במרכז סיוע לנפגעות תקיפה מינית, וזאת הייתה חוויה משמעותית ומרגשת בשבילי. חוויה זו עוררה בי את הצורך ללמוד משפטים ולסייע לאנשים במצוקה במיוחד נשים ובמיוחד במגזר הלא-יהודי ששם הדרך עוד ארוכה".

4. לימודי המשפט מסייעים לשינוי אישי וחברתי

4.1 "אדם רציונלי"

בעקבות הצורך שעלה מדברי המשתתפים להשתמש בלימודי המשפטים ככלי לשינוי חברתי, עלתה השאלה כיצד מסייעים לימודי המשפטים בתחום זה. תמה אחרת שעלתה מדברי המשתתפים היא "רציונליות", אשר אינה מאפיינת, על פי

82 רונן, לעיל ה"ש 37.

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחץ-מגזרי:
המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

רוב, את סדרי העדיפות המסורתיים בחברות המבוססות על כוחו של המנהג ושאין מאופיינות בחשיבה ליברלית רציונלית. סטודנטית משנה ג' כותבת כי "לא צריך לערבב בין רגשות לשכל. כמו שאומר דוקטור [...] תמיד: טיפול פסיכולוגי וסוציאלי זה לא בבית הספר שלנו". סטודנט משנה א' כותב: "סטודנט למשפטים עובר את התקופה בה האישיות שלו משתנה. מאדם פשוט ואמוציונאלי הוא הופך לאדם רציונאלי שרואה דברים לעומק ומתייחס לאנשים בצורה יותר עניינית בנושא שהוא צריך לדון בו". בדומה לכך כותבת גם סטודנטית משנה א': "מערכת השיקולים שלי נהייתה לי יותר אובייקטיבית. פחות רגשות, ויותר לגופו של המקרה". חשוב להדגיש כי המשתתפים השונים שהתייחסו לתמה זו ראו אותה כשינוי חשוב ומבורך.

4.2 חשיבה במונחים משפטיים

אחת ממטרותיו של בית הספר למשפטים היא הקניית חשיבה משפטית לסטודנטים. משמעותה של חשיבה זו היא היכולת "לתרגם" אירוע לשפה משפטית, ולהבין את משמעויותיו והשלכותיו המשפטיות השונות של אירוע זה. תמה מרכזית שעלתה מדברי המשתתפים הייתה "דרכי חשיבה". דוגמאות לכך ניתן להביא מדברי סטודנטית משנה ג' המתארת "דרכי שינוי ופיתוח דרכי חשיבה". סטודנטית אחרת משנה ג' כותבת: "לפעמים אני עוברת חוויות הכי קטנות וישר מתחילה לחשוב במושגים של צדק ומוסר". סטודנט משנה א' כותב: "אני כיום שוקל את החיים יותר במאזניים של חובה וזכות. לכן בהרבה תחומים בחיים אם ביחס עם הרשויות המקומיות, המעסיק ועוד, היו לי השנה הרבה תביעות משפטיות במישור האישי". אימוצה של שפה משפטית זו מסייע לסטודנטים גם להציג את תפיסות עולמם הגלויות והנסתרות, אל מול אחרים. דוגמה לכך ניתן להביא מדבריה של סטודנטית משנה ג' הכותבת כי "הערכים הללו היו מאז ומתמיד אבל במידה מסוימת 'מופנמים' הלימודים שלי נתנו לי את הדרכים ואולי את הבמה להציג אותם".

4.3 חומר לימוד רלוונטי

בבית הספר למשפטים יש תכנית לימודים מגוונת, ובמסגרת מחקר זה ביקשנו לבדוק מהם המרכיבים בתכנית זו הנתפסים בעיני המשתתפים ככלים המסייעים לשינויים חברתיים. בין תחומי המשפט שציינו סטודנטים כמסייעים לשינויים חברתיים היו: דיני קניין, דיני מיסים, דיני חוזים ועוד. התחום שחזר על עצמו בדברי מרבית המשתתפים היה משפט חוקתי. דוגמה לכך ניתן להביא מדברי סטודנטית משנה א' הכותבת כי "משפט חוקתי נותן מבט מתוך אזרחות עם מודעות". סטודנט משנה ב' טען כי לא ניתן לנקוב בתחום משפטי ספציפי, לדבריו "כל הידע התיאורטי עשוי לסייע בשינוי חברתי".

4.4 מודעות לזכויות

תמה מרכזית שחזרה על עצמה בהקשר של "ידע משפטי המסייע לשינוי בחברה" הייתה "זכויות" וכן "עמידה על זכויות". דוגמאות לכך ניתן להביא מהציטוטים הבאים: "מודעות בסיסית של אנשים לזכויות שלהם בכל התחומים ועמידה עליהם", "איך לעמוד על הזכות שלך בכל מיני תחומים". סטודנט משנה א' ציין כי יש חשיבות למשפט חוקתי כי "החומר במשפט חוקתי – זכויות אדם". סטודנטית נוספת משנה א' כותבת כי ידע תאורטי שעשוי לסייע בשינוי חברתי הוא "בעיקר חקיקה שמתייחסת לזכויות".

ה. דיון ומסקנות

שורה של מחקרים מראה כי בני קבוצות המיעוט נותנים חשיבות רבה לרכישת השכלה גבוהה ככלי להתקדמות בתרבות הכללית.⁸³ מדברי המשתתפים עולה כי אכן הם וסביבתם הקרובה מייחסים חשיבות רבה ללימודי המשפטים. את נקודת ההתחלה לרצון ללמוד מקצוע זה ניתן לייחס לעתים ל"חלומות ילדות", ולעתים למפגשים מאוחרים עם מערכת המשפט שיצרו רצון ללמוד מקצוע זה ולעסוק בו באופן מסודר.

נוסף על כך, מהממצאים עולה כי תפיסת יסוד לגבי מקצוע המשפטים הוא כמקצוע העשוי להוביל לשינויים בחברה, והמשתתפים אכן רואים בהכרת המציאות השוררת בחברה שלהם, מרכיב בסיסי בצורך לסייע לאנשים מוחלשים, דרך כלים משפטיים. מדברי המשתתפים עולה כי לעתים ניכרת הכוונה מראש של בני המשפחה והחברה הקרובה אל לימודי המשפטים, כדי שהסטודנט והסטודנטית יוכלו לסייע בהמשך לבני המשפחה בתחום זה. מדברי המשתתפים ניכר כי הם אינם מגיעים ללימודי המשפטים רק כפרטים בודדים בפני עצמם, אלא לעתים ניתן לראותם כנציגים של קהילות, האמורים לשוב לקהילותיהם ולסייע להן במגוון של תחומים.⁸⁴ ניתן לראות זאת במיוחד בהיגדים הנוגעים לידיעת החוק כמנוף לסיוע חברתי ולזכויות נשים.

83 מוהנד מוסטפא "תמורות בהשכלה הגבוהה בקרב המיעוט הערבי בישראל בעשור האחרון" האקדמאים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל: סוגיות ודילמות 13 (ה'אלד עראר וקוסאי חאג' יחיא עורכים, 2007).

84 מבחינה זו עולים ממצאינו – במיוחד היגדים בנושא "מקצוע מועיל לחברה", "ידיעת החוק", ו"זכויות נשים" – בקנה אחד עם ממצאיה של אלדריך, לעיל ה"ש 21 וה"ש 23.

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחץ-מגזרי:
המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

בתקופת לימודיהם הסטודנט והסטודנטית הערביים מקיימים אורח חיים חופשי יחסי, ללא ההיבטים של פיקוח חברתי הנהוגים בבית הוריהם.⁸⁵ אווירה זו מאפשרת להם לגבש הן את יחסם כלפי הרוב היהודי, והן כלפי חברת האם שלהם במגזר הערבי. חוויית הרב-תרבותיות בבית הספר למשפטים במכללה, יוצרת מטבעה מגוון של סיטואציות והתנסויות היוצרות נקודות לחיוב ולשלילה עם מציאות חדשה זו. נושא מרכזי שעלה במסגרת החוויות החיוביות היא הדינמיקה שנוצרה בבית הספר. מאפייניה של דינמיקה זו היו בעיקר השיח המשותף. שיח זה גרם לסטודנטים בני המיעוט הערבי, להיחשף לעמדות שונות הקיימות במגזר היהודי, וממילא לעצב לעצמם את הזהות שהם מבקשים לשאת. עם זאת, מדבריהם של המשתתפים קשה להבין אם המפגש עם סטודנטים בני הרוב היהודי גרם להם לאמץ באופן מובהק ונוקשה סממנים של חברת האם הערבית, או שמא דווקא לאמץ מנהגים המקובלים בחברה היהודית הכללית.

אחד ההבדלים המרכזיים הקיימים בציבור הערבי הוא הפער בין החיים בעיר ובין החיים בכפר. במחקר שנערך בקרב סטודנטים בכפר ערבי עלתה התפיסה כי המשכיל השב לכפרו עם עמדות ערכיות חדשות ושאיפות לקדם מודרניזציה, חייב למצוא דרכים להתמודד עם המשטר הפטריארכלי בכפר.⁸⁶ סטודנט אחד ציין כי בעקבות לימודיו במכללה, הוא החליט לעבור למגורים בעיר. דומה כי במקרה זה, מבחינת הסטודנט, גרמו הלימודים לשינוי בדרכי חשיבתו כלפי חברת האם, והוא החליט שלא לפעול לשינוי בכפר שבו נולד, אלא להשתלב במסגרת חיים עירונית. הלימודים המשותפים עם סטודנטים יהודים, הניבו גם חוויות שליליות. בהקשר זה ניתן לציין שתי נקודות מרכזיות. הנקודה הראשונה היא הציפייה כי סטודנטים למשפטים יגלו סובלנות כלפי בני המיעוט הערבי. ציפייה זו איננה מתממשת במקרים מסוימים והדבר יוצר מתיחות בין סטודנטים בכיתה. הנקודה השנייה היא שבית הספר למשפטים משמש מיקרוקוסמוס לחברה הישראלית, ובכך באים בו לידי ביטוי קולות שונים בחברה הישראלית. במילים אחרות המאבקים שמתרחשים ברמה המדינתית חודרים אל תוך בית הספר, והופכים את הסטודנטים לנציגי מגזריהם בכיתה הלימודים.

85 יוסף כנאענה "האקדמאים והתרבות האקדמית בכפר הערבי בישראל" האקדמאים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל: סוגיות ודילמות 137, 141 (ח'אלד עראר וקוסאי חאג' יחיא עורכים, 2007).

86 שם, בעמ' 157.

יצחק פלטק עומד על מאפיין מרכזי של גיבוש אישיותו של הפרט בחברה הערבית:

”באופן כללי, המשפחות הערביות אינן בנויות על גיבוש אישיות עצמאית אלא על בסיס של תלות. אתה מרגיש כל הזמן בתלות באחרים או באינטרס. אתה מרגיש שכל הנוער מאופיין בחוסר אישיות עצמאית, וזה לא באשמתם, אלא באשמת החינוך מילדות.”⁸⁷

תחושתם של סטודנטים מהמגזר הערבי כי הם משמשים נציגי המגזר באה לידי ביטוי מוחשי, בפעילותם החברתית והפוליטית בעיר צפת. בעיר זו נשמעו התבטאויות גזעניות שונות, נגד לימודיהם של סטודנטים ערבים במכללה.⁸⁸ כתלמידי משפטים, לוותה החוויה הקשה לא רק בתחושות תיסכול וכעס, אלא גם בהבנה כי מדובר בהפרת זכויות אדם ובפגיעה בערכים הדמוקרטיים הנלמדים בתכנית הלימודים. חלק מהסטודנטים נרתמו למאבק בגזענות בהיבטים שונים,⁸⁹ והדבר הקרין על לימודיהם במכללה.⁹⁰ גם בסוגיה זו קשה ללמוד מדברי המשתתפים כיצד תרמו תחושות אלו לגיבוש זהותם של הסטודנטים ולפעילותם בתוככי המגזר הערבי.

פרס ודייויס עמדו על כך שתהליך ההשכלה בקרב ערביי ישראל מנביט בהם גרעיני קונפליקט הן כלפי הרוב היהודי הדומיננטי והן כלפי הדעות המקובלות במגזר הערבי.⁹¹ במחקר שערכנו התברר כי תמה מרכזית שעלתה מדברי המשתתפים היא “חिזוק ערכי הבית”. על פי תמה זו, המשתתפים במחקר רואים בערכי חברת האם שלהם את הערכים שאמורים להוביל אותם גם בהמשך דרכם בחיים. תפיסה זו תואמת למסרים שהם מקבלים מסביבתם הקרובה. דוגמאות משובבות נפש

- 87 יצחק פלטק ומוחמד מחמיד אות של פחם: עולמם של צעירים ערבים בישראל (1989).
- 88 התבטאויות אלו כללו למשל את פסיקתו של רב העיר שלא להשכיר דירות לאוכלוסייה הערבית בעיר. לעיל ה"ש 65.
- 89 מהקמת רשימה ערבית לבחירות לאגודת הסטודנטים, עובר דרך הפגנות מחאה בעיר וראיונות לתקשורת.
- 90 בעיקר בהעלאת הנושא לשיחה כיתתית בשיעורים הרלוונטיים, אך גם בארועים חריגים של גילויי אלימות מילולית בין הסטודנטים, הזנחת לימודים לטובת פעילות פוליטית וכיוצ"ב. מטעמים של צנעת הפרט, אנו נמנעים מפירוט יתר של אירועים יוצאי דופן אלו.
- 91 יוחנן פרס ונירה יובל-דייויס “עמדותיהם של תלמידים ערבים כלפי יהודים כפרטים וכלפי ישראל כמדינה” מגמות יז 254 (1970).

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחץ-מגזרי:
המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

לחלול ערכי הבית אל הכיתה ניתן למצוא דוקא סביב חגים ושמחות. למשל, כאשר הסטודנטים הנוצרים מחלקים לחבריהם לכיתה ממתקים בחג המולד כשהם עוטים תחפושת סנטה-קלאוס, או כאשר הם מביאים לכיתה מגשי ממתקים לרגל חתונה או לידה במשפחתם, כנהוג בחברה הערבית.⁹²

עם זאת, מדברי המשתתפים עולה כי כשל מרכזי הקיים בחברת האם שלהם הוא היחס לחוק הישראלי. לדברי הסטודנטים, אי-ידיעת החוק הישראלי פוגעת בחברה הערבית בשני ממדים מרכזיים. הממד הראשון הוא בזכויותיה אל מול החברה הישראלית, ואילו בממד השני (המודגם בנושא המקרקעין), אי-ידיעת החוק פוגעת בחברה הערבית ויוצרת סכסוכים פנימיים בתוכה. לכך יש לצרף את התפיסה שהתגבשה בקרב כמה משתתפים ולפיה עדיף לציית לחוק מאשר לפעול על פי המנהגים.

מדברים אלה עולה כי רובם המכריע של המשתתפים, אינם מזהים התנגשות ערכית בין ערכי בית הספר למשפטים (הגלויים והסמויים) ובין הערכים שהם מביאים עמם מהבית. דומה כי המשתתפים נוקטים עמדה אינסטרומנטלית כלפי לימודי המשפטים. לשיטתם, לימודים אלה עשויים לסייע לכן המיעוט במגעיו עם חברת הרוב, וכן לסייע לחברה הערבית להסדיר בקלות רבה יותר את סכסוכיה, ולכן יש לאמץ כלים משפטיים אלה בחברה הערבית.

דומה כי חוויית לימודי המשפטים משמשת מקור לעיצוב מחדש של זהות. דגש מרכזי בזהות זו הוא זהות הקהילתית כבן המיעוט הערבי ושאיפתו לסייע לעצמו ולחברתו, אל מול גורמים אחרים במגזר הערבי וכן אל מול הרוב היהודי. נראה כי "הזדמנות לשיח וללמידה" באה לידי ביטוי בעיקר בהבניית זהות פנים-ערבית מגובשת, ובגיבוש דרכי פעולה אפשריות להנעת שינויים במגזר זה.

עם זאת, נושא בולט שבו יש פער בין החברה הערבית המסורתית ובין הלימודים האקדמיים הוא היחס לנשים. מחקרים מראים כי לנשים המשתייכות לקבוצת מיעוט יש רצון עז להשתלב בלימודים אקדמיים, יותר מאשר לגברים בקבוצת המיעוט,

92 אף שפעולות אלו, הן בעתות שמחה והן ברגעי משבר, מגיעות כתגובה לסביבה ואינן מעידות על פרואקטיביות בגיבוש והבלטת זהות ייחודית, הן בעלות חשיבות בעינינו. ניתן להסביר את הרקטיביות, להבדיל מפרואקטיביות, כחלק מתהליך התפתחותי אישי וחברתי. התהליך האישי אינו מושלם כל עוד הסטודנט עודנו בלימודיו, ועדיין אינו מצויד בכל התובנות והכלים הנחוצים להובלת שינוי. התהליך החברתי רחוק מלהסתיים כל עוד בני המגזר הערבי מהווים מיעוט מוחלש בחברה הישראלית וכל פעולה המייחדת את זהותם כשונים מאימת על מעמדם כשונים. משום כך אנו מוצאים משמעות בעצם הפעולה, אף אם תולדתה בתגובה ולא מתוך יזמה ראשונית.

וזאת כדי להתחרות עם גברים באופן שוויוני.⁹³ במקרה זה, המשתתפות העלו נושא זה מרצונן, בהקשר של היחס לחברת המוצא. לדבריהן, לימודי המשפטים מסייעים להן בהתמודדות עם הפערים הקיימים בחברה הערבית בין גברים לנשים. יש לציין כי קיים ויכוח בין חוקרי החברה הערבית אם מעמדה של האשה הערבית השתנה לטובה בעקבות ההשכלה והעבודה, או שמא מצבה נותר באותה עמדת נחיתות.⁹⁴ מדברי המשתתפות עולה כי במקרים רבים האשה נתונה בעמדה של נחיתות, ולתפיסתן של הסטודנטיות, לימודי המשפטים הם כלי מרכזי בניסיון להעצים את מעמדה של האשה בחברה הערבית.

במחקר שנערך עולה כי הסטודנט הערבי יוצר לעצמו תרבות חדשה במוסד האקדמי אשר אמורה לגשר בין עברו לבין עתידו החברתי והמקצועי.⁹⁵ דומה כי תוצאות המחקר שלפנינו מגלות כי תרבות זו באה לידי ביטוי בעיקר בתחום דרכי החשיבה. המשתתפים מספרים על עצמם שהם נהפכו לאנשים "רציונליים", בעלי מודעות לזכויותיהם המשפטיות ובעיקר כי הם אימצו את דרכי החשיבה המשפטית. דומה כי "מסר סמוי" מרכזי העובר לסטודנטים הוא הצורך בשינוי דרכי החשיבה המקובלות. מסר זה מחלחל אל הסטודנטים, והם פועלים על פיו. דומה כי זהו ערך מרכזי שניתן להצביע עליו ככזה המחלחל למשתתפי המחקר.

1. סיכום

במחקר זה ניסינו לחשוף את מפגש הדרכים בין המשפט, התרבות וערכיה והעולם האקדמי, כפי שהוא בא לידי ביטוי בחוויותיהם של הסטודנטים הערבים בבית הספר למשפטים בצפת. בית הספר, המשקף במידה רבה את פניו של הגליל ואולי אף של ישראל כולה, מזמן כר פורה לתובנות בנוגע למפגש זה. הוא מאפשר להתחקות על השפעת הלימודים האקדמיים בכלל, ולימודי המשפטים בפרט, על בני החברה הערבית ועל עיצוב תפיסותיהם הערכיות. בכנות מרשימה תיארו בפנינו המשתתפים את האתגרים, השאיפות והתובנות אשר ליוו אותם במהלך לימודיהם, ואפשרו לנו להבין לעומק את החוויה של קבוצת מיעוט המנסה לפרוץ אל תוך ההגמוניה החברתית, ולהשתלב בה.

מחקרנו גילה כי הקושי להשתלב בחברת הרוב, המלווה כל חברת מיעוטים, מועצם במהלך לימודי המשפטים האקדמיים, המאירים ערכים ליברליים של

93 מוסטפא, לעיל ה"ש 83, בעמ' 31.

94 עראר ואבו עסבה, לעיל ה"ש 27, בעמ' 78.

95 שם, בעמ' 149.

לימודי משפטים כתמריץ לשינוי חברתי מגזרי וחוץ-מגזרי:
המקרה של סטודנטים ערבים למשפטים במכללת צפת

רציונליות, ציות לחוק וזכויות אדם, אל מול ערכים מסורתיים ואל מול דיכוי זכויות המיעוט הערבי בישראל. עם זאת, בצדו השני של המסלול ממתינה להם, על פי תפיסתם של רוב המשתתפים, ההזדמנות לפריצה ולשינוי חברתי. שאיפה זו משמשת תמריץ מרכזי למאמצים הנדרשים מהם על מנת להתגבר על מכשולים אקדמיים, חברתיים וקהילתיים. השאלה אם הכלים שנרכשו במהלך לימודי המשפטים אכן ממומשים בהמשך דרכם המקצועית של המצטרפים החדשים לקהיליה המשפטית – טרם נבדקה. זו עשויה להיות אחת משאלות המחקר המעניינות להמשך.

עם זאת, המחקר מראה כי הזהות המתעצבת במהלך לימודי המשפטים היא זהות המורכבת מערכי בסיס של החברה הערבית, הנשענת על כבוד למנהג ולמסורת ועל מרכזיותם של הבית ושל המשפחה. הערך מרכזי שצריך לפעול לשינויו הוא מעמד האשה בחברה הערבית. לערכים אלה מתווספים כלי מחשבה ותפיסה שהתגבשו במהלך הלימודים. השימוש בכלים אלה יוצר תחושה של עצמה וכוח, הן כלפי גורמים בחברה הערבית עצמה והן כלפי גורמים בחברה הישראלית.